

Ejemplar de audio

Pa kiwi' ri alitomab'

Q'atb'ältzij re Tijonik
Iximulew

PA KIWI' RI ALITOMAB'

TZO'K RE JAS TÄQ

*kata' ucholaj, kab'ix ukolomal xuquje' ma
k'ax ta ri tijonik pa uwi' ri ub'antajik ri ali.*

Q'atb'ältzij re Tijonik

Iximulew

1994

Uchojmilal qach'ab'äl:

B'anol wuj:	Irene Piedra Santa
Sak'ajanel uwa wuj:	Gabriela Núñez xuquje' ri Otilia Lux de Cotí
Unik'oxik upam wuj:	Ajtijonelab' re tijob'äl re Chimaltenango, Escuintla, Guatemala
Q'axanel pa ch'ich':	Erick González, Instituto de Lingüística, URL
Ucholb'anik uwa wuj:	Margarita Ramírez
Ukolomanik:	Margarita Ramírez
Q'axanel pa k'iche' ch'ab'äl:	Felisa Sanic (K'iche')

Wachib'äl

Rij wuj:	José Luis López
Pag. 11	Susan Clay
Pag. 15, 21	Paola Ferrario
Pag. 19, 27 28	Gabriela Núñez
Pag. 20, 23, 25	Dennis Bud Gray, UNICEF
Pag. 22	Julio Barcároel
Pag. 26	José Luis López
Pag. 37, 39, 41	Ricardo Lima
Pag. 57	Wende Skidmore

Laj täq tzijonik:

"Uq'ab' ri ajchak kub'ixoj ri utinamit, Otonila Damián", "Ri ajkunanel ri ri li'an täq ulew re ri Petén, Trinidad Jomá", "Ri xub'an jun patan pa uwi ri utinamit, Jesús Quiacain" xuquje, "Ri ali Xu'an, kemenel re achik' jas täq re k'aslemal, Juana Riz" konojel re ri Ricardo Lima, Universidad Rafael Landívar 1992. Ri yo'nrel ri esamab'äl wach re ri wuj a re ri Universidad Rafael Landívar.

Esanel wuj: Litografía Van Color S.A.

K'utb'äl tzij:

Uk'amal b'e tzij:	Irene Piedra Santa
Chomanel ib':	Gabriela Núñez xuquje' ri Otilia Lux de Cotí
Nab'e täq kojonelab':	Ajtijonelab', ak'alab', nan tat re Quiché, Huehuetenango xuquje' Alta Verapaz
Q'axanel pa ch'ich':	Erick González, Instituto de Lingüística, URL
Uk'amal b'e k'astajinik:	Carlos Rolando Piedra Santa
Uk'amal b'e utzilaj chak:	Aristides Flores
Wachib'äl:	Fernando Nájera
Jachb'äl re tz'ajb'äl:	Cromocolor, S.A.

Laj tzij:

B'anol wachib'äl xuquje' tzij:	Margarita Ramírez
Esanel wuj:	Litografía Van Color S.A.

Nim wuj:

Kichomanik:	Rolando Ramos, Irene Piedra Santa, Gabriela Núñez y Otilia Lux de Cotí
Wachib'äl:	José Luis López
Uk'amal b'e utzilaj chak:	Aristides Flores
Nab'e täq kojonelab' nimawuj:	Ajtijonelab', ak'alab', nan tat re Quiché, Nab'ajul, xuquje' ajcob'anib'
Esanel wuj:	Litografía Van Color S.A.

Wachib'älil:

Uk'amal b'e k'astajinik:	Rolando Ramos, Irene Piedra Santa, Otilia Lux de Cotí, Gabriela Núñez xuquje' ri Rolando Piedra Santa
--------------------------	---

Wa uchoj milal qach'ab'äl ri ajtjonel "Pa kiwi' ri alitomab' " jun chi ke ri chak tajan kub'an ri Q'atb'ältzij re Tjonik rech k'u ri laj täq alitomab' ke'b'e pa ri tijob'äl, xuquje' ri tob'anik kuya'o weta ko'k' ta kajib', job' junab' pa ri tijob'äl.

Ri k'amon Ib' pa Uwi' ri Ali re ri Chak Ya'ol chuq'ab' re Tjonik re ri Ukab' Tanaj re tjonik (BEST), re ri Q'atb'ältzij re Tjonik kachakun ruk' puwäq sipam kumal kaxlan täq winäq Agencia para el Desarrollo Internacional de los Estados Unidos (USAID/G) Chu xe junam 0520-0374.

K'AMÄL UB'E UPAM WUJ

Okb'äl tzij	7
<i>Nab'e mulaj tzij</i>	
<u>1 tanaj</u> <i>Ri nimasab'äl karaqik wi kaya' una'oj ri laj ali</i>	11
<u>2 tanaj</u> <i>Ri kitijoxik ri alitomab': ¡Utzalaj kolonik cha qe qonojel!</i>	15
<u>3 tanaj</u> <i>Ri q'ateneb'äl re ri kitijoxik ri alitomab'</i>	19
<i>Ukab' mulaj tzij</i>	
<u>4 tanaj</u> <i>Jas ri kab'an pa ri tijob'äl: Jas ri ub'anik ri ropanib'äl, ri uk'olem xuquje' ri kikich'ek ri alitomab'.</i>	25
<u>5 tanaj</u> <i>Wuj b'inenel chak</i>	29
1. Kik'aslemal ri ali Marta xuquje' ri ali Ro's	
2. Ri tijonik qech qonojel	
3. Jun q'ij pa ri uk'aslemal jun laj ali jun ixöq ne'	
4. Ixoqib' nimäq kicholaj pa ri kitinamit: B'anol bo'j	
5. Ixoqib' nimäq kicholaj pa ri kitinamit: kunanelab'	
6. Ixoqib' nimäq kicholaj pa ri kitinamit: ajkemanel	
7. Tzij kuk' ixoqib' nimäq kicholaj pa ri kitinamit	
8. Ixoqib' nimäq kicholaj wakamik	
9. Etz'anem	
10. Etz'anem nik'aj etz'anem chik	
11. ¡Oj laj täq alitomab' kojkunik, sib'ilaj kojkunik kaqak'is ri tijonik!	
12. Umu'jib'äl wachinik	
13. In, at, xatb'anowik	
14. Utz'alaj kitoik ri alitomab'	
15. Laj täq alitomab', alab'om ke' chakunik	
16. ¡K'iyalaj utijowik qan ichaj!	

<u>6 tanaj</u>	
<i>Jas täq</i>	67
<u>7 tanaj</u>	
<i>Kib'i' jumulaj täq ib', jas täq kachakonik re wa nimaläj tinamit Iximulew.</i>	69
<u>8 tanaj</u>	
<i>Keb', oxib' wuj xilik</i>	71
<u>9 tanaj</u>	
<i>Keb'oxib' wuj xilik</i>	73
<u>Nik'aj tzij chik</u>	75
1. <i>K'utb'äl tzij "Kik'aslemal ri ali Marta xuquje' ri ali Ro's"</i>	77
2. <i>Laj tzij "Ri k'utunik qech qonojel"</i>	89
3. <i>Uxaq wuj chak No. 1 "Jun q'ij pa uk'aslemal jun laj ali"</i>	91
4. <i>Uxaq wuj chak No. 2 "Jun q'ij pa uk'aslemal jun ixöq"</i>	93
5. <i>Laj täq tzijonik</i>	95
<i>"Uq'ab' ri ajchak kub'ixoj ri utinamit, Otonila Damián"</i>	97
<i>"Ri ajkunanel ri ri li'an täq ulew re ri Petén, Trinidad Jomá"</i>	101
<i>"Ri xub'an jun patan pa uwi ri utinamit, Jesús Quiacain"</i>	105
<i>"Ri ali Xu'an, kemenel re achik' jas täq re k'aslemal, Juana Riz"</i>	109
6. <i>Uwach niim tinamit "Nim täq kicholaj ixoqib' re wakamik"</i>	113
7. <i>Ub'anik ni kitijonik ni alitom, ni ub'antajik jampa' kuk'is ni utijonik</i>	115

OKB'ÄL TZIJ

We ta kojgunik chi ri ali ri ixöq re wa qatinimit lximulew we ta kub'än kajib', waqib' junab' pa ri tijob'äl, ruk' wa' che ri tob'anik che ri jun utzalaj k'aslemal re, pa ri jun ja winäq, ri ulew, ri jun nüm laj tinamit. Ri kitijonik ri alitomab', ixoqib' kik'utum utz na che ri k'iyem jun nüm laj tinamit. Kab'ixik chi jun tinamit kak'iyik we katijox ri laj ali.

Ri nab'e kib'ij wa wuj (capítulo 1, 2, y 3) are kuk'amb'ej ub'e ri tijonel pa uwi' ri utijonik ri ali, sib'ilaj kach'aw pa kiwi' ri ke'l pa täq ri juyub jawi sib'ilaj kax karaqik. Ri sik'inelab' re wa wuj kaketa'maj jas che ri alitomab' ma ko' panta pa täq ri tojob'äl. Xuquje' ri ub'antajik wa qatinamit Armita pa ri America Latina jek'u ri b'im ulo chi ke ri qawinaq ri e'lanöq naj are ri tijonik chi ke konojel. Xuquje' pa ri *"Uwi' ri uwa ulew pa kiwi' ri ak'alab' "* (1,990). Chi kach'ach'o'x wi ri kuya'o we ri nan tat, ri tinamit ki kiya kitijonik ri ak'alab'.

Pa ri Armita, ri 60% chi ke ri ixoqib' ma keta'm täj ke'tz'ib'anik, ri 45.6% ni jun junab' kib'anom pa tijonik. Ri tijob'äl xa su kachakun wi pa uwi' wa' wawa'. Jujun täq ta'onik kakita ri tijonelab' chib'il kib' are taq wa':

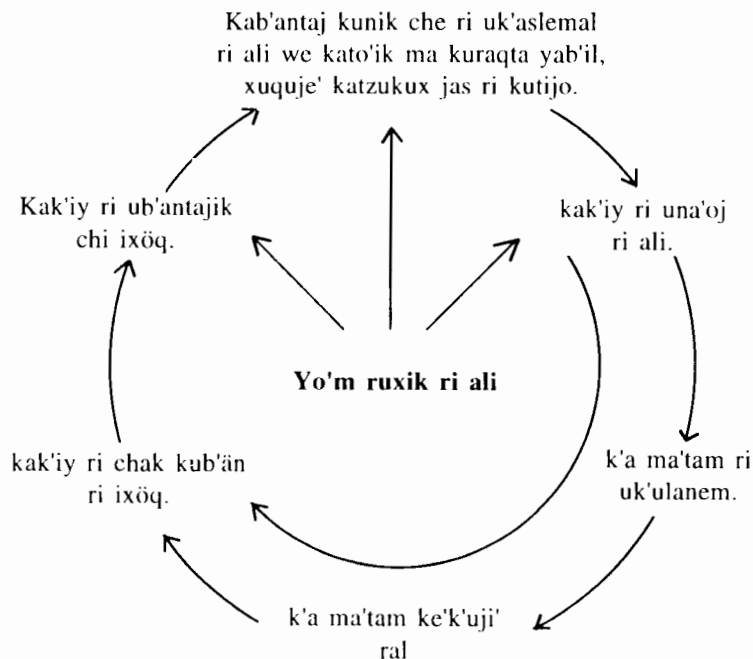
¿Jas ta k'u kaqab'ano rech k'u ri ali kukis ri tijonik?

¿Jas ta k'u ri tijonik kakaj ri nan tat kak'ut chi kiwach ri kalk'uwa'l rech k'u kakik'is waqib' junab' pa tijonik?

Ri ukab' uwach wa jun chak kuto' ri ajtjonel che ri reta'masaxik jas ri karaj kareta'maj. Nab'e kak'utik jujun utzil uya'om ri tijonik pa kiwi' ri alitomab'.

Xuquje' k'o k'utinik kachakux kuk' ak'alab' pa tijob'äl. Ronojel wawa' katob'anik chi ri ali kuloq'aj rib' pa ri uk'aslemal xuquje' kuloq'aj ri tijonik. Jun k'iyik pa uwi' ri uloq'al ri ali katob'anik che ri uto'ik; jampa' kak'is wa chak kach'eken ri ali, ri ixöq, ri tinamit.

Jas ri uk'iskik wa chak kaqab'an pa jun ketekik wachib'äl pa cha wawa':

Kak'ut waqlajuj chak, chi' kak'utun ri chak kub'än ri ali, ri ixöq pa uwi' ri utinamit.

Ri tijonel kub'ij chi ri wuj sib'ilaj utz ukojik, xuquje' kuk' ri ak'alab' wa ne jampa' ne ko'k che ri ukojik pa ri kitinamit. Sib'ilaj kachakonik chi ri nan tat ke'chomanik chi rajawaxik chi ketz'ib'ax ri alitomab' pa ri tijob'äl, ke'k'ujj' pa ri tijob'äl jampa' kak'is ri waqib' junab'.

Pa wa jun chak, kach'ab'ex ri tinamit katob' che ri chak' ya'om che ri tijonel nik'aj nim täq wuj kach'aw pa uwi' ri *"Uk'aslemal ri ali Marta xuquje' ri ali Ro's"*, chi' kub'ij wi ri rutzilal ri tijonik pa ri uk'aslemal ri ali. (*"jWe ta kakitijoj kib' ri qalk'uwa'l alitom, qonojel ka k'astaj ri qachomab'äl!"*).

Xuquje wa wuj rak'am ulo chak, jawi ri uxaq wuj xaqa säq. Rech ku ri tijonel kutz'ib'aj ri uraçonik pa ri chak. Ri nik'aj wuj chik kab'anik, kab'an ruk' ri kitob'anik ri tijonelab' re wa Nim laj qatinamit Iximulew.

Q'atb'ältzij re Tijonik

**RI UTZILAL KUYA RIB' WE KE'TIJOX
RI ALITOMAB'**

Ri ali Candelaria Francisco Mateo, aj Santa Eulalia Nab'ajul waqlajuj ujunab' ma kakun täj xuk'is ri jun junab' pa ri tijob'äl. Jampa' ri tijonel xuta chi ke ri unan utat jas che xkesaj ri kak'uwa'l pa ri tijob'äl are' xkib'ij: *"Ma kub'än ta ri qapuwaq, rajawixik kujuto' che ri qachak"*. E waqib' ri rachalal ri ali Candelaria, rumal ri rajawixik kachakun ri ali Candelaria, are' ku'yuquj ri inlaj täq uchaq', xuquje' kuchakuj patan rajawixik pa ri rachoch' jampa' ri unan kalejenik, ru'tat kak'ayin pa ri k'ayib'äl.

Pa cha' ri ali Candelaria e k'o millón y medio ixoqib' Pa wa Armita (45.6%) ni jun junab' kib'anom pa tijob'äl.

Pa täq ri juyub' ri alitomab' sib'ilaj e k'i na xuquje' e k'i ri ma ko'k ta pa tijonik.

Sib'älaj e k'i na ri alitomab' e Mayab' ma o'kinäq ta pa tijob'äl. Ri ixoqib ke'l pa tinamit jun 70.5% ma kib'anon ta ni jun junab' pa tijob'äl, pa ri juyub' ri 80.7% e je'.

Wa ixoqib', alitomab' re täq ri juyub' are' wa sib'ilaj e meb'a' chi kixol' ri meb'a'. Chi kij wa ixoqib' wawa' kaqaj wi ri meb'a'il, ma uk'exomta rib' pa täq wa lajuj junab'. Ri tinamit naj ke'l wi che wanimalaj Armita sib'ilaj laj ri alaitom e k'olinaq pa tijob'äl.

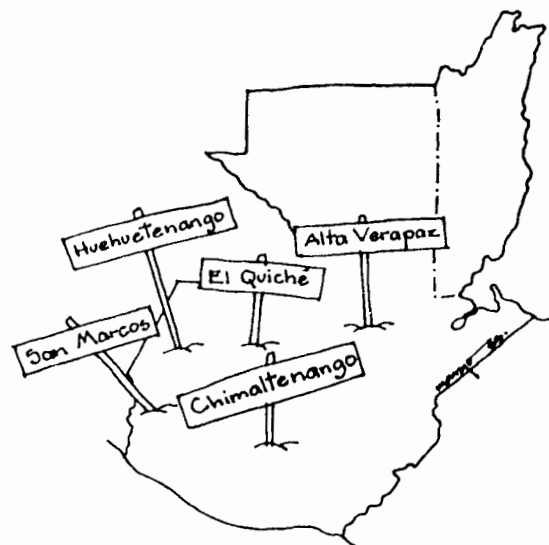
Are wa' ri tinamit sib'ilaj e meb'a'.

"Ri ixöq xuquje' ri ak'alab' re täq ri juyub' ma uto'm ta ri nimaläj q'atb'ältzij. Konojel kich'ijom sib'ilaj täq k'ax, ku ya ri kek'owen ka ya' pa wa qatinamit.

"Ri yab'il, ri chak ma k'o täj chi ke ri winäq konojel, ri ixöq ma k'o ta uchak, we k'o uchak ri ixok sib'ilaj k'i ri ramaj kachakunik, ri uk'axk'ol ma nīm ta ri katojik, jewa' ronojel q'ij. Ri winäq ma okinaq ta pa ri tijob'äl, ri yiwab' täq ak'alab' xuquje' ri ixöq... kaqa ta wa jun k'otonik chi'aj ¿Jas ta k'u kub'än jun ixöq ku ya ri jasch ma k'o ta ruk'?"

Are wa' ri uk'isik ri tzij kuya ri *"Chomanik re ri ub'antajik ri Iximulew"* (1,992)

¿Jawichi' e k'i ri alitomab' ma ko'pan ta pa tijob'äl?

Uya'om ri tz'ib'anel re Yo'l täq na'oj re ukojik ri jas täq (SEGEPLAN) xuquje' ri UNICEF. Sib'ilaj qeta'm ri uchak ri nim laj tinamit kuk ri winäq re täq ru juyub' ri rutzilal wa qatinamit kuyarib' wi kaqatijoj ri ixöq xuquje' ri ali.

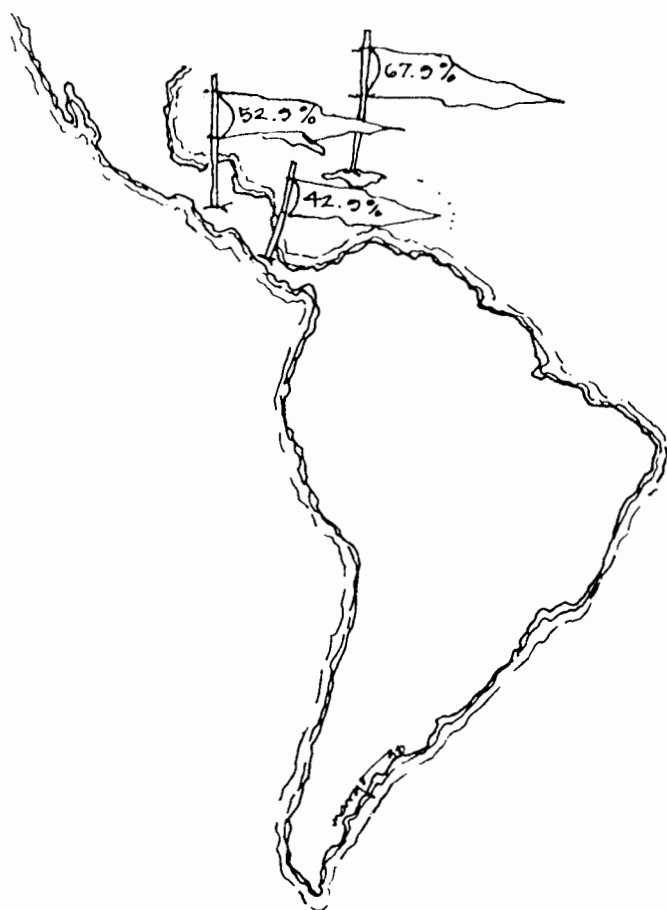
Iximulew pa América Latina

We ke'qil nik'aj tinamit chik, ri América Latina are' utz na b'enaq ri utjonik chi kiwach ri nik'aj tinamit chik pa cha ri -Asia xuquje' ri

Africa-. Ri Armita ma kuchomaj täj chi utz na ub'anım chi kiwach ri nik'aj tinamit chik, rumal ri are' sib'ilaj ek'i ri winäq ri ke'l waral ma keta'm täj kakisik'ij uwa wuj chi achi'ab' chi ixoqib' sib'ilaj ek'i na ri ixoqib' ma ketam täj kakisik'ij uwa wuj chi rij kan ri Haití.

Pa cha' pa nik'aj nimäq täq tinamit chik, ri alitom are' ajtjonelab' kech nik'aj ak'alab' chik, rumal wa' kaqab'ij chi sib'ilaj rajawaxik kik'is ri tijonik ri alitom.

¿E janik' pa' ri ixoqib' ma keta'm täj ke'tz'ib'anik xuquje' kakisik'ij uwa wuj pa América Latina?

1. Haití.....	67.9%
2. Guatemala.....	52.9%
3. Nicaragua.....	42.9%
4. Honduras.....	41.6%
5. El Salvador.....	33.2%
6. Rep. Dominicana.....	30.9%
7. Perú.....	26.1%
8. Ecuador.....	23.8%
9. Brasil.....	23.4%
Bolivia.....	23.4%
10. Venezuela.....	17.0%
11. Colombia.....	11.1%
12. Paraguay.....	15.2%
13. Panamá.....	12.3%
14. México.....	11.7%
15. Guyana.....	11.0%
16. Suriname.....	10.0%
17. Chile.....	9.2%
18. Belice.....	8.8%
19. Costa Rica.....	7.4%
20. Trinidad y Tobago.....	6.6%
21. Argentina.....	6.4%
22. Uruguay.....	5.7%
23. Jamaica.....	3.5%
24. Barbados.....	0.7%

Ri chak kab'än pa ri junab' 90

Pa ri urox ik' re ri junab' 90, ri taqo'nelab' re 155 nimaq täq tinamit xkimulij kib' pa Jomtien, Tailandia, pa ri jun mulin ib' re ronojel tinamit re wa uwa ulew "Tijonik kech konojel" xkichi'j chi kaya' tijonik chi ke konojel ri qanan, qatat, wawa' kab'an rumal k'u utz kakil kib' konojel ri qanan qatat.

Xb'ixik chi "nab'e kilik ri rutzilal ri tijonik xuquje' chi ri alitom ri ixoqib' ke'b'e pa ri tijonik, kesax ri kab'antaj wi chi ma ke'b'e ta pa ri tijonik, kesax pa jolomaj ri chomanik chi xuxu' ri alab'on kok pa ri tijonik". (Art. 3.3 ub'ixik ronojel uwach ulew. Tijonik kech konojel)

Chi rij nik'aj ik' chik, pa ri b'elejeb' ik' re jun junab' re 1,990, xb'an unimaq'ij ri Uwi' uwa ulew pa kiwi' ri ak'alab', Jawi xkiraq wi kib' ri k'amäl täq b'e re ronojel täq nimaq täq tinamit re wa uwa ulew. Xki koj pa junam jun chomanik pa uwi' junk'al chak pa uwi' tijonik. "Xkib'ij chi xa su kakib'an wi ri chak, kikiya'o jas ri kachokon che ri ub'antajik ri kitzij xkiya'o" Jawa' xub'ij jachin xesan kitzij. Jun chi ke ri xkichi'j are wa:

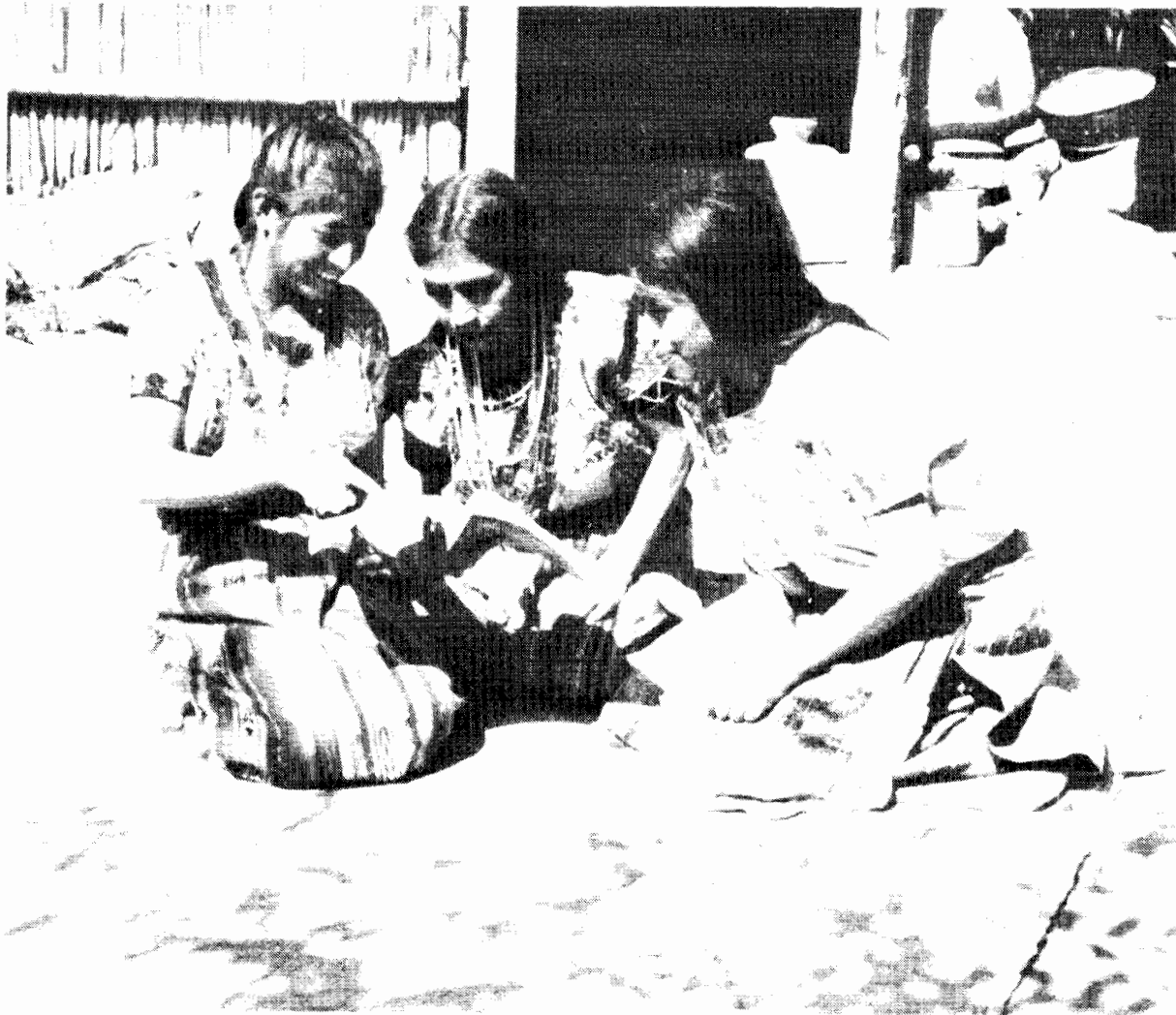
"Kech konojel winäq rii tijonik puneta xuxu' ri waqib' junab' kab'an pa ri tijonik, puneta xuxu' ri 80% chi ke ri alaj täq ak'alab' xuquje' kechakun pa uwi' chi konojel ri ak'alab' ke'b'ek chi ali chi ala." (Uwi Uwa Ulew pa kiwi' ri ak'alab').

Kok'ow pa 150 niim täq tinamit re wa uwa ulew, chikixo'l Amita, xuquje' ki puq winäq re ronojel tinamit re wa uwa ulew, konojel kakik'ut chi kak'iy una'oj jun tinamit we ke'tijox ri alitomab'.

Wa jun chak ma xu' ta uchak ri qatb'ältzij. Konojel e ch'ab'en rech k'u ke'chakunik xuquje' kakilo chi ri q'atb'ältzij qas katob'ik pa uwi' jas ri rajawaxik kab'an pa uwi' ri tijonik. Rajawaxik k'o jun kuk'am b'e re ri chak kakib'an ri qatb'ältzij kuk'a ri jupuq täq winäq chik, pa wa jun chak wawa' rajawaxik k'i ke'pe wi ri k'amäl täq b'e, chi' kilwi jas ri ke'lawi pa jun lajuj junab'; we kab'an wa' ri Amita xkunik xujeq jun k'iyem pa wa siglo XXI.

2 Tanaj

***RI TIJONIK KE RI ALITOM:
;JUN UTZALAJ YAKONIK CHQE QONOJEL!***

Ri utijonik ri jun ali, ixöq are' ças unimal yakb'äl re ri upa ri uwa ulew. Rumal wa' wa jun chak kab'an pa kiwi' ri alitom, ixoqib' sib'ilaj ri utzilal kuk'am uloq pa kiwi' ri qanan qatat rech kakaj taj kiwach k'o na jub'iq' kach'ek che ri utijoxik ri ali cho ri are katijox ri ala.

Ri utijoxik ri ali, rutzil kiwach ri ral.

Ri INCAP (Instituto de Nutrición de Centro América y Panamá) Xub'an k'anaqaj pa ri (1,986) jun pichinik uxe', xk'iraq o chi we okinoq ri nan pa tijonik k'o na rutzil kiwach ri ral. Ronojel wa pichonik xe'aj xb'an ronojel ri unimal täq tinamit re wa lximulew, xta' chi ke 18,000 jupuq winäq.

Ri xraqataj chupam wa chak xb'anik chi ri 68% chi ke ri kal ri ixoqib' ri ma o'kinaq täq pa tijonik inlaj täq kaqan xe'l ri kal ri 38.7% ma ke'pajan täj je' ta ri ixoqib' ri xkik'is waqib' junab' pa tijonik. xuquje pa nik'aj chi ke xe'pajan nimäq kaqan xe'l ri kal.

We k'i ri reta'mb'äl ri nan k'ya'laj junab' kub'än pa ri tijonik sib'ilaj utz kiwach ri ak'alab' ke'lik chaqila puch jas rumal.

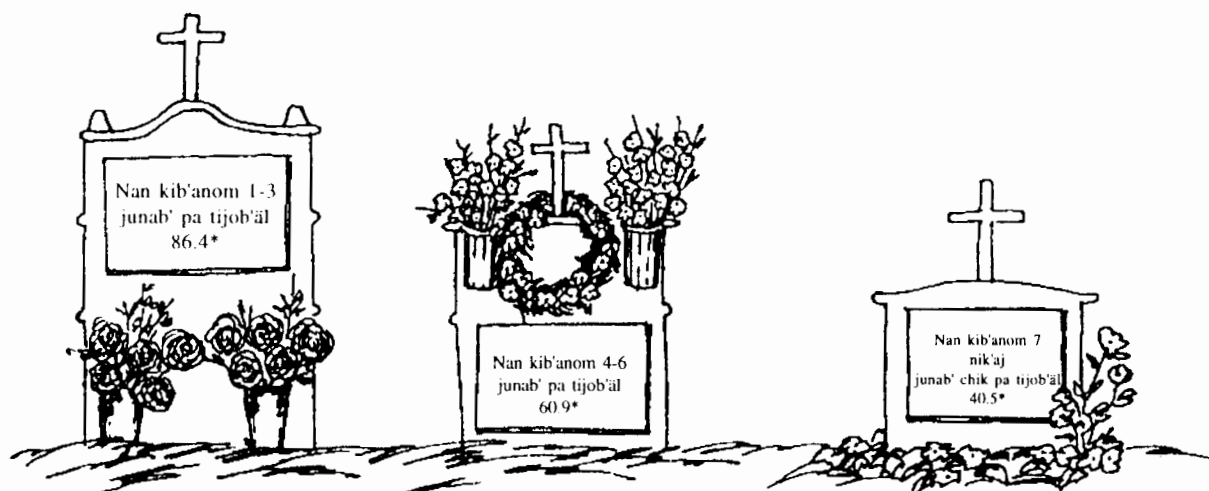
* We k'o uchak ri ixöq, k'o puwäq ri' kuch'eko, wa wa' puwäq kuch'ek ri ixöq kab'e wa' chi ke ri ak'alab' ma pacha ta ri puwäq kuch'ek ri achi.

* Ri ixoqib' ri o'kinaq pa tijob'äl jampa' keyiwajik ri kal ke'kik'am ub'i ruk' ri ajkunanel.

* Ri ixoqib' ri o'kinaq pa tijob'äl kakich'ob' na jas che keyiwaj ri kal, kakitzukuj na jas kakiya chi ke ri kal.

Ri oxoqib' ri ma o'kinaq ta pa tijob'äl e k'i na ri kal ke'kamik.

¿Jachin e k'i ral e kaminäq?

* Ak'alab' ekaminaq che 1,000 ek'aslik jampa' kalaxik.

Pa cha xilatajik ri kamikal, chi ke ak'alab' nīm tāj jampa ub'anom kajib', job', waqib' junab' ri nan pa tjob'äl.

Ri Iximulew ukab' k'o wi chi kixo'l ri tinamit ri sib'ilaj kamikal ke ak'alab' pa ri Latino-america.

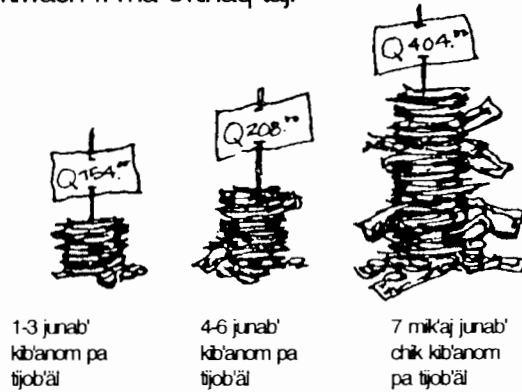
I lom chi pa täq wa tinamit wawa' ri qanan qatat sib'ilaj ri kal ke'k'ujik rumal e k'i ri ke' kamik jewa' kakib'an ri winäq' che kito'ik kib' rech k'u ma kasach ta kiwach ri kalk'uwa'l.

Rumal wa' rajawaxik ma ta ek'i ri ak'alab' ke'kam pa wa Iximulew, rech k'u ri winäq ma ek'i ta ri kalk'uwa'l ke' k'ujik. We kok k'ya'taj junab' ri ali pa ri tjob'äl, katob' wa' jampa' ke' k'ujij' ral rech ma ke'kam tāj, utz na ri k'i kyik, utz na ri kakitijo utz na kilixik ku'b'ano.

Utijonik ri ali utz täq chak kuraqo.

"Kinwaj kink'is ri nutijonik rumal kinwaj kinch'ek nīm puwäq rech k'u kinto' ri nunan", nutal kub'ij ri ali Teresa Ixmayer chumeq'ina'. (15 junab') Are chi rij ri ixöq kaqaj wi ri meb'a'il jun ja winäq.

¡Ixoqib' o'kinaq pa tjob'äl k'o na kikich'ek chi kiwach ri ma o'kinaq tāj!

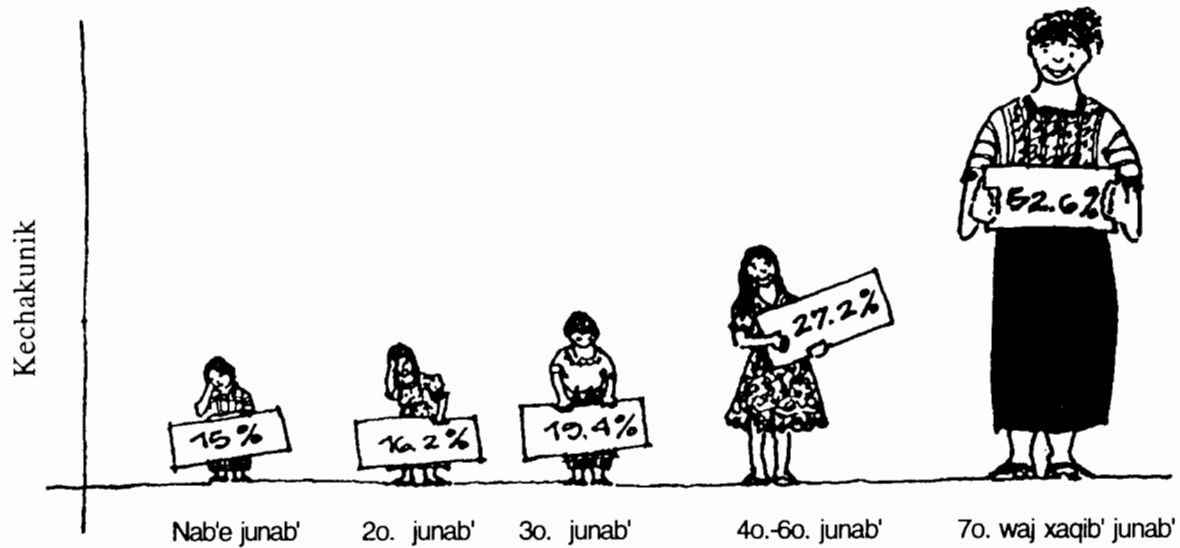
Elanäq wi: Informe final del Primer Encuentro Nacional "Educar a la niña lograremos el desarrollo de Guatemala". Guatemala 1991.

Ri utijonik ri ali jun ch'ekonik che ri qatinamit

¿Le aweta'm chi ri 35% pa ri 55% ri ajk'ayib' ixoqib' chik kok'ow pa uwi' ri (13.5%) chi ri ach'ab' ri (9.2%) nik'aj wuj kakik'utu chi ri ixöq tajan k'u nīm rib' pa ri chak re ri tiko'nik re ka pe, ichaj, q'ayes, ri kinaq ka täq naj, ri rax ichaj chi ri ixöq ri uchak are kucha' ri utz ri ma utz tāj chi kilik chi ri ixöq sib'ilaj nīm ri uchak pa ri uk'aslemal ri qatinamit.

Chi ke wa ixoqib' ke'chakun pa ri juyub' pa ri tiko'nik sib'ilaj k'ax we ke'b'e pa ri tjob'äl xuquje' tjob'äl sib'ilaj utz kub'än chi ke, nīm na kakich'eko, ke' kun na ki kimulij kib' ke'to' kumal kaxlan täq winäq, ka ya' kipuwaq ruk' wa' kaky chi jub'iq wa qatinamit.

¿Jachin ta k'u chi ke ri ixoqib' utz na ri kichak?

Junab' pa tijob'äl ch'ekom.

Elanäq wi: Informe final del Primer Encuentro Nacional "Educando a la niña lograremos el desarrollo de Guatemala". Guatemala 1991.

Utijonik ri ali, kitijonik ri ral

Ta'onik b'anom pa ri tinamit re America Latina ku kutu chi we ri ixöq okinaq pa tijob'äl utz na ri una'oj xuquje' ri ral, chi ri k'o na kaki-räq ri ak'alab' ruk' ri utijonik ri nan cho ri tat.

Sib'ilaj utz wa jun raqonik xb'anik chi we ri ali kuk'is ri waqib' junab' re ri utijonik. Wa ixoqib' wawa' kakib'an chi ri kal alitom alab'om ko'k pa ri tijob'äl rech k'u chi kutzirisaj ri ki k'aslemal.

3 Tanaj

*JAS CHE MA KO'K TA RI
ALITOM PA RI TIJOB'ÄL*

Ri utzilal re ri winäq, jun ja winäq re jun tinamit a re ri ali kab'anowik. Ri tijonik re ri ali utzilal re ri k'aslemal ke ri ak'alab', ma k'i ta chi ri ke' kamik, k'o na kakich'ek ri alitom, cho ja ma k'o ta chi meb'a' il. ¿Jas che ma kakil taj ri q'atb'äl tzij ri winäq ma ke'tob' ta che ri rokik ri ali pa ri tijob'äl? ¿Jas che pa ri 1995 jun ukaj millon chi ke ri ak'alab' aj Iximulew ma ki k'isom ta jun junab' pa tijob'äl? Wa jun raqonik are rumal:

1. Puwaq
2. Ri kak'utik ma utz täj
3. Re física.
4. Re ri uk'aslemal jun tinamit.
5. Re ri katijowik, ri k'aslemal.

**1. Ruamäl ri uch'ekik ri qak'aslemal:
xojk'ujik rech kojchakun pa ri
qak'aslemal ronojel.**

Jampa' ri Otonila Damian xkuji'k pa ri Barrio los Izotes re San Luis Jilotepeque, ri utat Anastasio Damian Sib'ilaj xki'katik. Otonila are nab'e umi'al ri nab'i'al ralk'uwa' ala. Chi re ri Anastasio, ri ali Otonila kuk'utuwichij kach'il tob'anik re ri nan cho ja. Pa ri Iximulew, sib'ilaj nan tal je ki kina' pa cha watat Anastasio ruk' ri ku'lub'ana ri ak'al cho wa ulew ri tob'anik kuluya pa ri ja, ma ke' choman täj pa uwi' chi jun winäq wa ak'al, chi ma xu'ta chak kulab'ana'.⁸

Ri k'aslemal pa wa Iximulew ku k'ut chwachi ri ali ri uchak are -chak- ruk' ri nan cho ja niim na cho ri ala. Rumal wa' sib'ilaj kachakon na ri ali cho ri ala jampa' ri ali kab'e pa tijob'äl, jun chik kakanaj che ri ub'anik ri uchak cho ja ri jun chik are ri nan kakanaj che ri uk'exwach ri ral. Chi re ri ub'amik ri patan rumal wa' ma kajawax täj ka täq ri ali pa ri tijob'äl xuxu' ri ala kataqik.

Jampa' ke'ky, are ri ala niim na kuch'eko cho ri ali. Ri ali jampa' kutzukuj uchak kuräq chak rech upa ja wawa' nik'aj chak wawa' ma

nimäq täq ke'tojik kilatajik xuquje' chi k'o chak we ala kub'anowik ma niim ta katojik ma pa chata ri ala. Rumal wa wa' ri' nan tat kakichomaj chi sib'ilaj utz na we xuxu ri ala ka täq pa ri tijob'äl.

2. Ri utak'ab'anik ri ma kokta wi ri ak'al pa ri tijonik: sib'ilaj k'ax ri rilik.

Jas che ri qanan qatat ma ke'kitäq ta ri ak'alab' pa ri tijob'äl are rumal ri ma utz ta ri ka'ut chi kiwach. Kilataj wa wa' ruk' ri ma k'o wuj ma ek'o ta ajtjonelab' pa täq ri tijob'äl, ri kak'utik ma utz täj che ri kik'aslemal ri ak'alab' pa ri juyub'. Rumal wa' ma ke'taq ta ri ak'alab' pa täq ri tijob'äl.

3. Ri b'e ku'ka pa tijob'äl ma e utz täj.

Sib'ilaj naj k'o wi ri tijob'äl chi ke ri ak'alab', rumal ri ja sib'ilaj naj kixol' pa täq ri juyub', jampa k'o jäb' sib'ilaj ri xoq'ol, jampa saq'ij sib'iläj ri ulew chi ke ri ak'alab', ma e k'o ta ch'ich' chi ke' k'amow ub'i ri ak'ab' pa ri tijob'äl. Rumal wa' ri ak'alab' ri ajtjonelab' ma ke'b'e ta pa täq ri tijob'äl. Sib'ilaj k'ax rumal wa' ma ke'b'e ta ri ak'alab' pa täq ri kitjonik.

4. Ri chomanik re jun tinamit kaq'aten ri k'astajik re ri ali.

Ri kichomanik kya'laj täq winäq xa junam ruk' ri ketamb'äl. Jewa' wa' pa ronojel tinamit. Puneta winäq mayab'. Kaxlan winäq xa wi junam ke'chomanik. Ri ali kuräq wi k'ax we ri unan utat ma kitijom takib' we ri nan tat o'kinäq pa tijob'äl ke' kun ta ke' kito' ri kalk'uma'l ke' b'e pa tijob'äl ke'kun na kakich'obo ke'tzjon kuk' ri tijonelab', ke' ki to' ri kalk'uwa'l ni k'aj jas täq chik ri kab'anowik ri jas che ri ma kab'e ta ri ali

pa ri tijob'äl are ri kachomax pa uwi' ri ali chi ri uchak ri ixöq are ri rilik ri ja jampa' we xub'an q'apoj ali ma katz'apix ta chik rech k'u ma katzjon täj kuk' alab'om.

Xuquje' kab'ixik chi ri ala k'ona reta'mb'äl cho ri ali pa ri ajilanik, che ri chomanik xuquje' kakichomaj ri tijonelab' ma ke' kito' ta ri intäq alitom ma ke'kil ta ri in täq ki chaq pa täq ri tijonik are ke' kilij na ri alab'om

Ri wuj xuquje' kakik'utu chi ri ali ko'l na ri uchob'äl, rumal wa' ri ma kaky ta ri jas täq pa cha ri kub'än ri achi ruk' wa' ri ali ma kutijoj ta rib'.

5. Ri utzalaj k'aslemal k'olik we ma k'o numikal.

Pa ri lximulew, ri urox ukaj ak'alab' e ko'

na cho ri kijunab' ke'b'e pa ri tijob'äl. Panik'aj chi ke ri 6 junab' 9 ne' kijunab' ma ke'ky täj wa kuk'utu rumal ma k'o ta kakitij ri ak'alab', ru yab'il kakiraqo pol ri jun junab' ri ak'alab' re wa biximulew ke' yiwaj 6-8 jumul che kipam, che oj, rumal wa ma kopan.

**RI UTZ WE TA KAQAB'AN PA RI TIJOB'ÄL:
RI KAB'ANIK RECH K'U KO'PAN RI ALITOM PA RI
TIJOB'ÄL XUQUJE' WE TA KO'PAN KONOJEL
KAKIK'ISTA RI KITIJONIK.**

Ma xu'tuk'u ri utzirisani kab'an che ri k'utunik rajawaxik rech k'u kutzirisax ri k'aslemal re ri ali pa wa lximulew. Sib'ilaj nim tob'anik kuya ri nim q'alb'ältzij re tijob'äl we kub'ij chi kato' ri ali pa ri tijob'äl rech k'u kuk'is ri waqib' junab' pa ri tijob'äl.

Kaqaikut wichanim nik'aj tob'anik b'anom pa ri tijob'äl chi re ri ali ma kuyakan ri tijob'äl. K'o nik'aj ub'anom ri ajtjonel k'o nik'aj ma are ta b'anowinäq cha qilapuch.

**Waqib' junab', nik'aj tob'anik chi ke rech
k'u utz ri tijonik.**

Xk'utunik chi ri kik'olem pa ri tijob'äl k'o wi waqib' tas tijonik ek'i na ri alitom ke'kuji pari tijob'äl. Xuquje' xk'utunik chi we sib'ilaj k'i ri tijob'äl ek'olik ek'i na ri ak'alab' kakitz'ib'aj kib', kakik'is ri waqib' junab' pa ri tijob'äl kilitajik chi jampa' ri ak'al naj k'o wi ri tijob'äl chi rech ma kab'e täj.

Xuquje' we ri nan tat kakichomaj chi ri k'utunik kaya' pa täq ri tijob'äl ma utz täj xuquje' kakichomaj chi ma utz täj we ke' kil täq ubi ri kalk'uwa'l alitom rumal kakichomaj ri puwäq, we utz ma utz täj ke'lawi ri uk'olem ri ak'al pa ri tijob'äl. Ri ka k'utik sib'ilaj niim ucholaj chikiwach ri nan tat rumal ri kakilo we utz, ma utz täj che ri ali, chi ke ri alab'om sib'ilaj ma kakilij täj. Xuquje' kilik chi sib'ilaj kachokomik chi we kanik'oxik jas ri kak'ut chi kiwach ri ak'alab', ri wuj kak'utik, tijonik pa tzij kaxlan xuquje' pa utzij ri ak'al, xuquje' ri täq tijonelab'.

Utz we ta kanik'oxik ri kak'ut chi kiwach ri ak'alab' je' k'u ri ak'al ma k'ax ta kuraqo che ri kanajenem pa ujolom, we ta kak'ut chuwach ri ak'al jas täq ka chakon chi rech; jawi kak'ut wi chi uwach.

Ri ajilamik, ri uwa ulew, wa' sib'ilaj kachakon che ri ak'al, ka k'y ri ukaslemal ri ali.

Ek'o ri ajtijonelab'

Xilitajik chi jampa' ixoqib', ajtijonelab' ke'k'ujik ek'i na ri alitom, ko'k pa ri tijob'äl xuquje' utz na we ri ajtijonelab' ixoqib' ajchila' jawi k'o wi ri tijob'äl.

Utz we kak'exk'ob' ri okem pa ri tijob'äl

Ri ub'antajik wa qak'aslemal k'ax ri elik chupam: K'i ri ja täq winäq, rajawaxik kechakun ri kalk'uwa'l cho ri ja, xuquje' pa ri juyub'.

Rumal wa' ilom chik chi utz we xaq k'aqal q'ij ke'b'e ri ak'alab' pa tijob'äl je kab'an pa ri tijob'äl k'ak' re Colombia ri tijonik xa k'aqal täq ramaj chi ke ri ak'alab'.

"Manäq" katoj ri utijonik ri ali

K'ya laj k'amon ib' winäq ma ke' kun täj ke' ki täq ri ak'alab' pa ri tijob'äl rumal ma k'o ta ki puwäq are utz we ta ma ka tojik, xuquje' we ta ma rajawaxik ka loq ri atz'eyäq, ri wuj xuquje' ri utojik täq ri ninaq'ij.

Ruk' ri jun sipanik ri k'axlan wa' wotz'otz', ri ak'alab' sib'ilaj utz kub'än chi ke.

Pa wa Iximulew kachakun jun k'amow ib' pa ki wi' ri ak'alab' pa 13 kik'olimik wi winal. Wa' tob'inaq chi ri alitom naj na kakib'an pa ri tijob'äl.

Kaya' naqaj ri tijob'äl chi re ta ri ja.

Ri nan tat kakib'ij chi sib'ilaj ma utz ta kakilo chi naj k'o wi ri tijob'äl chi ke ri ak'alab', kakichomaj we k'o kakiräq ri alitom pa täq b'e je' ta pa täq ri tinamit naqaj k'o wi le tijob'äl cha re täq ri ja rumal wa sib'ilaj ri ak'ab' ke'tz'ib'ax pa täq wa wa tijob'äl. We ta kakik'am kib' ri nan tat rech k'u kayak nikaj tijob'äl chik pa ri kijuyub'.

Ri tzij kuk' ri jun ja winäq ruk' ri tinamit.

Ri kitjonik ri alitom kara tajik we ri nan tat kakichomaj chi utz we katijox ri ali. Ri nim q'atb'äl re tijonik we ta kuyak rib' kub'ij chi ke ri nan tat ri rutzilal ri tijonik pa täq ch'ich' (radio) kab'ix che ri ajtjonel ne' kub'ij xuquje' kuya jun ub'ixik chik ri wuj 1.

5 tanaj

K'UTB'ÄL CHAK

Wichanim kak'ut chi uwach ri ajtjonel nik'aj chak utz kub'ano kuk' ri ak'alab' jampa kuk'ut ajilanik, nilik uwach ulew, nilik uk'aslemal winäq rech k'u ri ali kab'e pa ri tijob'äl.

Waqib' kuya ri uq'ijal ri uchak ri ali, ixöq pa ri jun tinamit. Job' kuk'ut rech k'u ri ali kachomanik, k'ub'ij jas ri kuchomaj. Xuquje' k'o jun kub'ij jas ri uchak ri ali rech k'uma kuya ta kan ri tijonik ri are'. Ri tzijonik "*Ri tijonik quech qonojel*" kub'ij chi ri nïm utzij q'atb'ältzij chi xa su utz wi ri tijonik are' uchak k'u täq çhi'j ri winäq kikitijoj kib'.

Ri k'utb'äl chak 15 kuk'ut chi uwach ri ak'al jas täq ri k'ax, jas ri utob'anik rib'; jas ri kub'ano rech kuraqo jas kub'än pa ri uk'aslemal.

Xuquje' jujun chak utz we ri ajtjonel karaj jas ne karaj kutzib'aj pa uwi' ri reta'mb'äl re are'.

RI KIK'ASLEMAL RI ALI MA'T RI ALI RO'S

Kajawaxik:

1. Ruk ri kik'aslemal ri keb' alitom, ali Ma't ri ali Ro's kab'ixik. Ajtijoxelab' aj tijonelalab', nan, tat ri rutzil we ta kakititoj kib' ri alitom.
2. We kakaj ri alitom kakich'ek waqib' junab' pa tijob'äl.
3. Kak'ut chi kiwach nan tat, ri'jab' re jun tinamik, ke'tob'ik rech ko'k ri alitom pa ri tijob'äl.
4. Kak'ut chi kiwach ri aj tijonelab' rech k'u kakiraq jas che tajan kab'an ri ali ko'k pa tijob'äl kub'ij ; *We ta kok ta ri ak'al pa ri tijob'äl qonojel kujutzirik!*

Ub'anik wa chak:

Ub'antajik:

1. Ri ajtijonel kusik'ij tek'uri kutzijoj (chi rij ri nïm wuj) pa ju jun uxaq ri nïm wuj "*Ri kik'aslemal ri ali Ma't xuquje' ri ali Ro's*". Kata taj ucholaj ri ub'antajik ri katzijoxik, Xuquje ri kajawaxik ruk' wawa' (kil ri rij wa nïm wuj). Wa usik'ixik wa wuj wawa' kuk'asuj che ri ak'al kuta ucholaj wa kub'ij.
2. Chasik'ix wa jun utas "*Ri kabixik*" jas ri ub'anik ri ak'al wakamik pa wa Iximulew chil ri rij ri nïm wuj.
3. Ri ajtijonel karilo ri wachib'äl re ri nïmwuj kujunumaj ruk' ri kajawaxix.

Ub'anik ri tijonik:

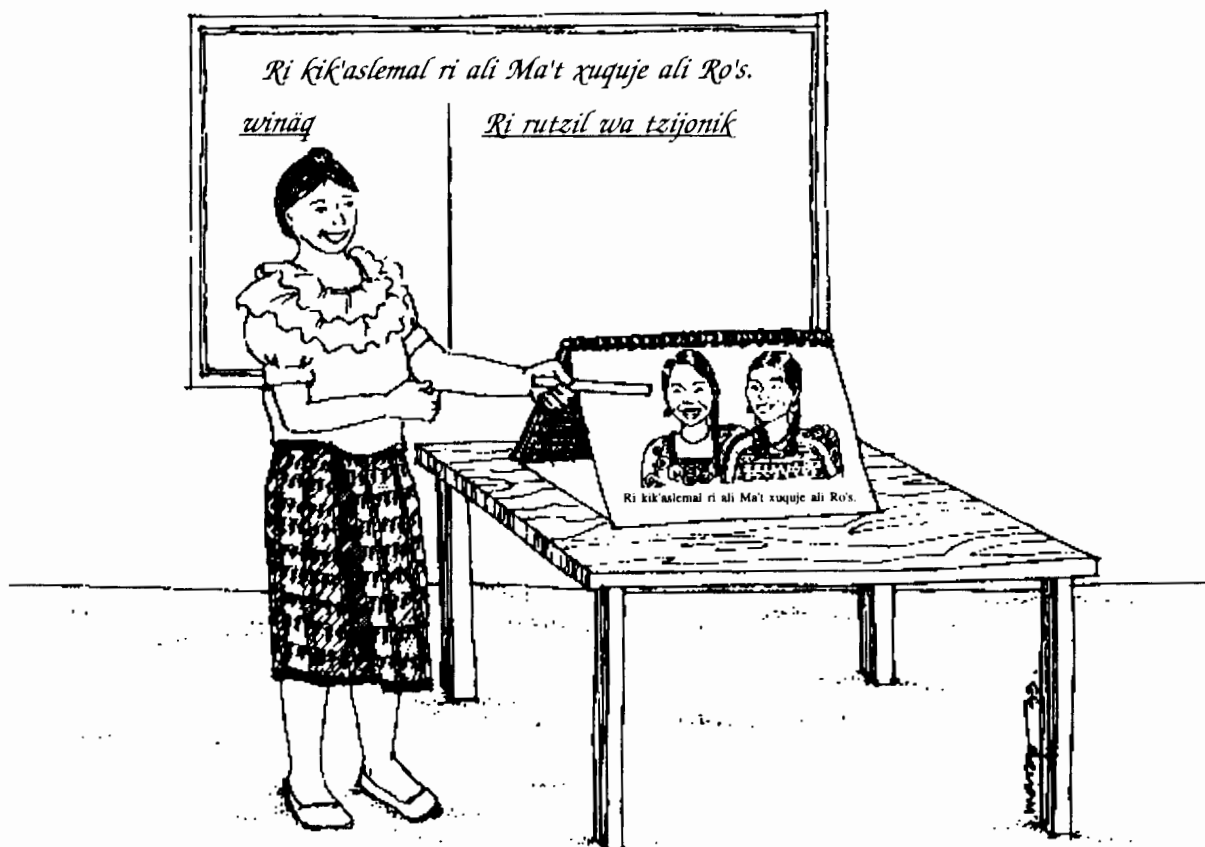
1. Ri ajtijonel kub'ij chi ke ri ak'alab' kakitatab'ej ri jun tijonik "*Ri kik'aslemal ri ali Ma't, ri ali Ro's*" cha tz'apix ri uchi ja rech k'u ri ak'alab' kikitab'ej.
2. Pa uwi' ri tz'ol tz'ib' cha tzib'axoq "*Ri kik'aslemal ri ali Ma't ri ali Ro's*" cha tz'ib'axoq xuquje' "*winäq*" pa ri ukab' tan chatz'ib'axoq "*Ri rutzil wa tzijonik*".
3. Ri ajtijonel chusik'ij "*Wuj kakik'ixik*" k'o chi rij ri nïm wuj. Jampa' kel jun winäq chatz'ib'ax ri ub'i' cho ri tz'ol tz'ib'.
4. Jampa' kak'is ri usik'ixik ri wuj chatzib'aj ri rutzilal na sik'inik wuj "*Ri rutzilal wa tzijonik*" k'o wa' rikim ri nïm wuj. Ri ajtijonel chu'kama ub'i' ri ak'alab' pa ri rutzilal wa tzijonik. Xuquje' ri utzib'an cho ri wuj utz che ri uk'ux re wa tzijonik.
5. Jampa kak'is wa tzijonik ri ajtijonel kuta chi ke ri ak'alab' chi kesaj uwach ri xkisikij xuquje' ri xkil cho ri nïm wuj.
6. Ri ak'alab' chi kitz'ib'aj ri kib'i' ri winäq re wa tzijonik xuquje' jas rix kito cho ri kiwuj ri are'.

1 k'utb'äl chak

Jun ub'anik chak chik:

1. Ri ak'alab' kakitzijoj nik'aj k'aslemal chik pa cha ri re ali Ma't xuquje' ali Ro's.
2. Ri ajtjonel kutzaqatisaj ub'ixik ri ukolomal ri ub'anik wa chak.
3. Ri ak'alab' kakik'ut chi kiwach ri kach'il ri nïm wuj, wa' kakib'an pa täq ri nimaq'ij k'olik pa cha ri q'ij ri ak'al unimaq'ij Iximulew nik'aj chik.

Chatz'ib'axoq ri kajawaxik:

RI TIJONIK KECH KONOJEL

Kajawaxik:

Chi ri alab'om alitom:

1. Chi kaketa'maj pa cha ri kub'ij ri nīm utz'ij q'atb'ältzij chi ri tijonik re ri winäq xa su kub'än wi.
2. Chab'ixox jas ri rutzilal ri utijonik ri ali, rech k'u ri ali karaj kok pa tijob'äl.

Ub'anik wa chak:

K'astajinik

Ri ajtjonel kujach ri uxax wuj chak (Ri tzijonik "*Ri tijonik kech konojel*") rech k'u ri ak'alab' kakil ri wachib'äl xuquje' che'tzjon pa kiwi'.

Uk'utik ri tijonik.

1. Ruk' ri kib'oq'och ri ak'alab' chi kisak'ij ri tzijonik.
2. Jampa' konojel kikik'iso, ri ajtjonel kuta oxib' ak'alab' keb' alitom rech jun ala k'u kakisik'ij ri tzijonik ju jun chi ke kub'än jun wuj jun ajtjonel, ri ali, jun nan k'o kakisik'ij ri wuj.
3. Ri ak'alab' ke'tzjon pa uwi' ri kub'ij ri tijonel, xuquje' ri nan pa uwi' we ku taq ri ral pa tijob'äl. Xuquje kakitzijoj ri kub'ij ri nan jampa' ma karaj täj ku taq ub'i ri ral pa tijob'äl. Che' ch'aw pa uwi' chi sib'ilaj ak'alab' ma ke' kun taj ke' b'e pa tijob'äl, jas tk'u kab'an che ri kito'ik.
4. We kaj ri ajtjonel kutz'ib'aj cho ri tz'oltz'ib' xane kusik'ij ri ak'alab' kakib'an ko ri kiwuj jas ri kub'ij ri tijonel. Ri ajtjonel kub'ij ri ucholaj chi ke ri ak'alab' jampa' tajan ke'chakunik "*Ri tijonik jun chi ke ri jas täq qas re ri winäq ri sib'ilaj utz. Ri achi'ab' ri ixoqib' ke'k'y kik'u'x ri kitinamit jampa' o'kinaq pa tijob'äl. Ri utzij ri nīm q'atb'ältzij re Iximulew kub'ij:*"
 - *Uchak ri tinamit kuya tijonik chi ke ri winäq konojel.*
 - *Kichak ri winäq ko'k pa tijob'äl.*
 - *Ri tijonik kuya ri q'atb'ältzij ma tojom täj.*
 - *Ri kitijonik ri nimäq täq winäq rajawaxik chanim kab'anik.*
 - *Ri tijob'äl ek'o pa täq ri tinamit ja wi e k'owi qawinaqil rajawixik ri tijonik kab'an pa keb' tzij. Ri utzij ri nīm q'atb'ältzij are nīm tzij ri' ri nik'aj tzij chi e ral chi ri' maj jun chik kach'aw pa uwi', chi kaqaraq wi ri qachak xuquje' ri qech pa cha ri tijonik'.*

Nik'aj chak chik:

1. Jun esanik wach, kak'ut chi kiwach konojel ri ak'alab' pa ri tijonik.
2. Ri ak'alab' che' tz'ib'an pa uwi' ri xa ke'b'e wi ri ak'alab' pa tijob'äl.
3. Chasik'ix ri kub'ij ri utzij ri nīm q'atb'ältzij pa uwi' ri tijonik. Chab'an ch'awem pa uwi' ri ri kub'ij ri nīm qatb'ältzij pa ri ukaj tas.

2 k'utb'äl chak

Chatz'ib'axoq ri kajawaxik:

Pa t'ijonik

Pa cha ronojel junab' ri nan Xu'an kab'e pa tijob'äl jampa ku'tzib'aj ri ral.

Naj rix kaye'j na ri nan Juana jampa'xopan ri ajtjonel

Ajtjonel xinpe che ri utz'ib'axik wa wal

Utz nuk'uri nan Xu'an ri a Lu'is kok pa job' junab' re tjonik.

Ri ali Alicia pa ukaj junab' re tjonik

are' manaq

¿Jasche manaq? ri are' jun utz alajtjoxel

Je', ri are' kojuto' na choja' xuquje' ¿jas tab'a kuch'ek che ri tjonik? ri uchak ri ixöq are ri k'olem choja

Je' nan wakamik sib'ilaj kax ri k'aslema. Sib'ilaj utz we ta ri ali Alicia kuk'ista ri utjonik, rech k'u kuto' aloq

je' tuk'u

Chila la wi ku chek' ri al Alicia waqib' junab' pa ri tijb'äl, wa' katob'anik rech k'uri are' ku'to' ri uchaq, kub'an utza täq rikil ma kayawaj täj.

Ma sach cha qe chi xasu koj'b'e wi pa tijob'äl. Ri ley kub'ij: chi ma toq che ri ak'al ri jun rechib'äl pa uwi ri rutzil'äl ri uk'aslema.

Susti'o's ma weta'm tak'uri'

Ma weta'm tak'uri in chi tajan kinb'an k'ax che ri uk'aslema ri wal

Chab'ana la toq'ob', chatz'ib'aj la ri ali Alicia ka pe chuwe'q kuk'amulo ri uwuj. Kinkun wa' kinb'ij chi re ri alu'

Malyox nan

k'amo nan Xuan

Ri ali Alicia kub'an jun ixöq n'im ruxik pa ri utinamit.

Ri ali Alicia pa ukaj junab' re tjonik

RI NIMALAJ WUJ RE RI TAQANIK RECH RI AMAQSIWAN TINIMIT DIMULEW

Ujutajuj re kaj'äl taqanik
 Ri q'atb'ältzj xasu uchak wi kuya kitjonik konojel ri winäq re wa bimulew.
 Ukab'ajuj re kaj'äl taqanik
 Ri upatan ri tjonik are kuk'iyisaj ri winäq pa ri uchomab'äl una'oj.
 Uroxajuj re kaj'äl taqanik
 Qonojel qe xuquje' xasu koj'b'e wi pa ri tijob'äl uya'om ri q'atb'ältzj.

B'anol wechib'äl xuquje' tzj: Margarita Ramirez

JUN Q'IJ PA RI UK'ASLEMAL RI ALI JUN IXÖQ NE'

Jas ri kajawaxik:

Chi ri ali, ala kakil ri:

1. Ri unimal ucholaj ri uchak ri ali xuquje' ri ixöq.
2. Chi ri uchak, ub'anom ri ali ixöq, sib'ilaj kachakun che ri rachoch xuquje' che ri utinamit.

Ub'anik wa chak:

K'astajinik:

Chanak'a jun wachib'äl jun ali, jun ixöq ne' cho ri tz'oltz'ib' re jun tinamit.
Chat tzijon kuk' ri ajtijoxelab'. Chab'ij chi chikita jas kub'an jun ali. ixöq pa jun q'ij.

Ub'anik ri tijonik:

1. Che' mulix ri ak'alab' cha' job' a wajxaqib' alitom, alab'om jun uxaq wuj chak *"Jun q'ij pa ri uk'aslemal ri ali"* . *"Jun q'ij pa ri uk'aslemal ri ixöq"*.
2. Chab'ij jas ri kub'ij ri nab'e tas: Ri ilb'äl ora kuk'ut pa ju jun ora ri uk'aslemal jun ali, jun ixöq ne'; Jas kub'an pa 5:00 aq'ab' k'a pa a las 10:00 re chaq'ab'.
3. Chab'ij ucholaj ri ukab' tas: Chi' ri ajtijoxelab' kakitz'ib'aj jas täq kub'an jun ali, ixöq ne' ronojel pa ju jun ora, teta'm jas täq kab'an pa ri kitinamit, ke' k'am si', umiq'asaxik ja' k'alaj nik'aj chak chik.
4. Chab'ij chak ri orox tas: Ri chak tz'ib'an pa ri ukab' tas ka k'utun pa ri nimaq täq chak re ri uk'isik wa wuj re ri uxaq ri ukab' re ri uxaq wuj chak, pa cha: *"uch'ajik atz'eyäq"*, re ri rutzil uwach winäq wa'.
5. K'olo nik'aj chak chik kuya' pa nik'aj chik kuya' pa nik'aj chik chak'ulaj nik'aj ub'ixik chik, xuxu' ne' we ke' kun ri ak'alab' che ri ub'ixik.
6. Ri ajtijoxelab' kikajilaj ri chak re ri ukab' tas, puneta kakamulaxik. Puneta ri ali, ri ixöq kakikamulij jun kipatan, kajilaxik pa cha oxib' chak ri'.
7. Qas utz rajilaxik ri orox tas kab'anik, rech k'u utz kilik janik pa' ri chak re ri ju jun, cha qila puch k'aslemal wajxaqib' chak, tijonik oxib' chak nik'aj chik.
8. Cha ta chi ke ri ak'alab' che' ku'loq che tzijon pa uwi': ¿Jas xkichomaj pa uwi' ri xkito? ¿Le keta'm chi sib'ilaj nim ri uchak ri ali, ixöq ne'? ¿Jas tuk'u ri chk kub'an jun ali, ixöq ne' we ta xok pa tijonik? ¿Xa tuk'u ri k'amulo wa' pa uwi' ri tinamit? ¿Le kikich'ob' ri jupuq winäq, ri tinamit, ri ucholaj ri uchak ri ali, ri ixöq? ¿Le kakich'ob' ri ucholaj ri ali ri ixöq kab'e pa tijob'äl.

Ub'anik wa chak:

1. Chi ri ajtijoxelab' che kik'uto chi kiwach ri kinan kitat ri' xe'l wi wa chak ruk' jun k'utunik.

2. Chi' ri ajtijoxelab' chi kakib'an jun nïm wachib'äl, jun tzijonik ne pa keb' uxaq wuj, ruk' jun chomanik jawi kub'ij jas jun chak kab'anik.
3. Kab'an opanem cho taq ja.

Chatz'ib'axoq ri kajawaxik:

Nab'e uxaq wuj

Nab'e uxaq wuj

Jun q'ij pa ri uk'aslemal jun ali.		
ramaj	chak	kach'awi
5-6 am 		
6-7 am 		
7-8 am 		
8-9 am 		
9-10 am 		
10-11 am 		
11-12 am 		
12-1 pm 		
1-2 pm 		
2-3 pm 		

Ukab' uxaq wuj

Ukab' uxaq wuj

Jun q'ij pa ri uk'aslemal jun ixöq.		
ramaj	chak	kach'awi
5-6 am 		
6-7 am 		
7-8 am 		
8-9 am 		
9-10 am 		
10-11 am 		
11-12 am 		
12-1 pm 		
1-2 pm 		
2-3 pm 		

**IXOQIB' NIMAQ KICHOLAJ PA TINAMIT:
AJB'ANAL TÄQ B'O'J**

Jas ri kajawaxik:

1. Chi ri ak'alab' kakil ri rutzilal ri chak kakib'an ri ixoqib'.
2. Che' kich'ob'o kiwach, che' kiloq'aj ri b'anol täq b'oj re ri kitinamit.
3. Chilik jas ri utz kab'anik rech k'u ku'to' ri tijob'äl wa nik'aj ixoqib' rech k'u utz na kel ri kichak.
4. Chi ri alitom ke'kunik ke'chomanik kakib'ij ri kakaj kikib'ano.

Ub'anik wa chak:

K'astajinik:

Chi ri ajtjonel chusik'ij kori ak'alab' ne chi kisik'ij ri kub'ij ri tijonel *"Aq'abaj re ri b'anol b'o'j chi kub'ixoj ri utinamit, Otonila Damian"*

Ub'anik wa tijonik:

1. Ri tijonel chi k'ama ub'e ri kitzij ri ak'alab'.

- *Chak:*

Chatz'ib'ax pa ri tz'ol tz'ib' ri chak kakib'an ri ixoqib' re wa jun tzijonik ¿Jachin chi ke wa chak kub'än ri ixöq tojon chech? ¿Jachiroq wanaq?

Kajawaxik:

Chach'ob'öq chi k'i chi ke wa chak ma tojom täj che ri ixöq, wa chak wawa' kub'än ri ixöq jun tob'anik wa pa ri ja rech k'u ke' ub'i nik'aj pa chak rech k'u ke'kich'eka puwäq, kachokon che kitzuqik ri ak'alab'.

- *Chak:*

Chatz'ib'ax pa ri tz'oltz'ib' tzij ri kub'ij wi jas ri ub'anik jun b'oj.

Kajawaxik:

Chilik ri k'ax ub'anik ri jun b'oj.

- *Chak:*

Chab'an tzij pa uwi' ri tob'anik kab'an pa jun ja.

Kajawaxik:

Yo'q uchuq'ab' ri tob'anik pa ri ja. Yo'q uq'ij ri chak kakib'an ju jun winäq pa ri jun ja ma ka kil täj we ixöq, achi ri winäq.

- *Chak:*

Chab'an tzij pa uwi' jas ri karaq pa ri ja: Nimaq'ij, chak tzij jas täq ri kikaslemal ri winäq.

4 K'utb'äl chak

Kajawaxik:

Yo'q uq'ij ri ucholaj ri k'aslema!; xuquje' ri ucholaj ri uk'utik chi kiwach ri ak'alab' ri reta'mb'äl ri nan tat.

- *Chak:*

¿Jachin chi ke wa chak utz na ub'anik cho we ta okinaq ri ali pa tijob'äl? ri k'ayinik ¿Jas che?

Kajawaxik:

Raqoq ri rutzilal we okinaq ri ali pa ri tijob'äl kuk' ri rachoch ru' tinamit. Chi ri ak'alab' che, kunoq chi kichomaj ri rutzilal ri tijonik.

2. Chatz'ib'ax kib'i' ri ajb'anal täq b'oj re ri tinamit jun tinamit chik.

Nik'aj chak chik:

1. Chi'loq jun b'anb'äl bo'j jawi kachakun wi ixöq.
2. Chatzakux xoq'o'l chab'an nik'aj jas täq che ri xoq'o'l.
3. Chab'an b'enam pa k'yib'äl chatz'ib'axoq kib'i' jas taq kak'ayixik re b'oj.
4. Chatz'ijox chi ke ri nan tat ri xe'l wi ri chak xb'anik.

Chatz'ib'axoq ri kajawaxik:

Nan Otonila

***NIM KICHOLAJ IXOQIB' RE TINAMIT:
RI KUNANELAB'.***

Jas ri kajawaxik:

1. Chi ri ak'alab' chi kila' ri rutzilal ri kichak ri kunanelab' xuquje' ri lyomab'
2. Chi löq cha yo'q kiq'ij ri kunanelab' iyomab' re ri tinamit.
3. Chi löq jas tak'u ri ri kuya ri tijonik pa kiwi wa chichu'ib' wawa'.
4. Chi ri alitomab' chi ki raqa' kek chomanik xupuje' chi kib'ij jas ta k'u ri ka kaj.

Ub'anik wa chak. (xaqaloj junam ruk' ri chak xb'an kanoq)

K'astajinik:

Ri ajtjonel chi sik'ij ko, chub'ij chi ke ri ak'alab' ko kakisik'ij ri tzijonik. "*Ri kunanel re täq ri xulanik täq juyub' re Petén. Trinidad Jomá*".

Ub'anik wa tijonik:

1. Ri ajtjonel kuk'am ub'e ri tzij ke ri ak'alab', ruk' chak pa cha wawa' kachakux wa nikaj kuk' nik'aj ajtixolab', xb'an taj ri jumulaj tz'ib', kakib'ij jas ri kib'anom, ri nik'aj chak chik utz kakib'an kuk' nik'aj ak'alab' chik.

• ***Chak:***

Chojtz'ib'an cho ri tz'oltz'ib' chak kub'än ri nan Trinidad (hab', rutziraxik kitob'anik ak'alab', k'olinaq nik'aj chik). Chi la wa nik'aj chak pa cha ri chak kab'anik, k'aslemal, ja, tijonik ch'ekb'äl puwäq, k'aslemal, etz'anem, nimaq'ij pa ri tinamit. ¿Jachin chi ke wa nik'aj chak ke' toj cha re ri ixöq? ¿Jachinoq?

Kajawaxik:

Chach'ob'öq ri kuya ri ixöq, chach'ob'öq chi ri uchak ri ixöq ma tojonitaj rumal wa wa chak wawa' re ri ja winäq. Rajawaxik chi ke' ub'i pa che ri uch'ekik puwäq, rech k'u ke'k'iyik ri kalk'uwa'l.

• ***Chak:***

Chatz'ib'ax pa ri tz'oltz'ib' ri reta'mb'äl pa uwi' kunab'äl, ku'koj ri nan Trinidad.

Kajawaxik:

Chiloq ri uk'axkol ri ub'anik ri uchak ri ixöq kunanel.

• ***Chak:***

Chab'ixox jas ub'anik ri nan Trinidad xuk'is ri uchomanik pa uwi' ri kunab'äl re juyub', ruk kaxlan kunub'äl. ¿Utz xub'ano? ¿Jas che? ¿Le are utz kab'e ri ixöq pa tijob'äl? ¿Utz na kub'än pa ri utinamit? ¿Jas che? Chab'ixox jas tuk'u ub'anik rech k'u kikitijoj kib' ri ixoqib' ajkunanelab' nik'aj chik pa utzalaj k'aslemal. Janik pa' tuk'u junab' rajawixik kub'än pa tijob'äl.

Kajawaxik:

Charaqqoq jas ri ukik'amom wi kib' ri ixöq ruk' ri una'oj, ri rutzilal re ri rachoch ru' tinamit. Chi ri ak'alab' chi kila ri rutzilal okem pa tijob'äl.

• *Chak:*

Ral ri nan Trinidad, kub'än ri xub'an ri unan, xuquje' ajkunanel.

Kajawaxik:

Yo'q niim ucholaj ri kutun b'anom pa uwi' ri ixöq, chi kak'ut ri eta'manik charech.

• *Chak:*

Chatzib'ax kib'i' konojel ri kib'i' ri ri ajkunanelab', lyomab' re ri tinamit xuquje' jun tinamit chik.

Kajawaxik:

Ko chasik'ix ri "*Jun utzilal re jun tata' kachakun pa uwi' ri utinamit, Jesús Quiacain*" chab'an pa cha ri xb'an kanoq, jas tuk'u ri kakaj ri ak'alab'.

Jun ub'anik chi wa chak:

1. Chil jun kunamit, chab'an jun wachib'äl chi ri jas täq xb'anik.
2. Chak'ut chi ki wach ri ak'alab' kunanik xuquje' chtzuku jun uk'olib'äl kunub'äl.
3. Chatzukux yab'il ke'kun ri ri ajkunanelab' ke kikunaj, cha kut chi kiwach ri nan tal jas ri xe'lawi wa jun chak.

Chatz'ib'axoq ri kajawaxik:

Nan Trinidad

Nan Jesús ri rach'ajil

IXOQIB' NĪM KICHOLAJ PA RI TINAMIT: AJKEMAB'

Jas kajawaxik:

1. Chi ri ajtijoxelab' kakil ri tutzilal ri chak b'anom kumal ri ixoqib' ajkemab'.
2. Chi loq chayo'q uq'ijal ri ajkemab' re ri tinamit.
3. Chi loq jas ri rutzilal ri tijonik ku'to' ri ixoqib' utz na kel ri kichak.
4. Chi ri alitomab' chi kitzijoj chi rajawaxik pa ri ki k'aslemal ke'chomanik, kakib'ij jas ri kakaj.

Ub'anik wa chak:

K'astajinik:

Ri ajtijonel ku'qupij wachib'äl ke ixoqib', qawinaq kikojom qatz'eya'qib'äl tek'uri' kanak' cho wuj je' chub'ana chi ke k'i. Jujun chi ke täq ri wuj chatz'ib'ax ja wi kape wi ri atz'eyeqib'äl ri nik'aj jas täq chik. Ronojel q'ij chatz'ijon ri ajtijonel kuk' ri ak'alab' pa uwi' wa atz'ieyeb'äl. Xuquje' ri ajtijonel chu ya ri wachib'äl chi ke ri ak'alab' che' tzijon pa uwi'.

Ub'anik ri tijonik:

- *Chak:*

Kuk'am b'e ri ajtijonel, ri ak'alab' ke'kunik kakib'ij jachin ri ixöq ajkem kel pa ri kitanamit, ib'ilaj utz ub'anom. Ri ak'alab' kakib'an utz kib' ke'b'e tzijon kuk' ri ajkemab'. (Chasik'ix ri wuj No.7, "*Tzij kuk' ixoqib' nīm kicholaj pa ri tinamit*" ub'anik xa junam ruk' ri b'anom kanoq).

Jas ri kajawaxik:

Chab'ixoq jas che ju jun ajkemab' utz na kib'anom chi kiwach nik'aj chik. Rumal ne ri are' ke'b'e che ri ukayixik ri kik'ay. K'o ne kich'ich', etz'ib'anel ne' pa jun k'amom ib'; nik'aj chik. Kab'an wa' wawa' rumal rech k'u ke'b'e pa ri tijob'äl. Jun, nik'aj ta'onik chik kab'anik rech k'u kata' chi ke ri ajkemab' rech k'u kakib'ij ri rutzilal ri tijob'äl pa ri kik'aslemal. Rech k'u ri karaq wawa' rajawaxik ri ajtijonel kucha' ri ajkem (Kub'ij ri rutzilal ri tijonik, xuquje' nik'aj chik, ru'ta'ik ri jas taq chik). Xb'antaj wawa' jun chak wawa' ri ak'alab' kakitz'ib'aj kakisik'ij xuquje' kech'aw pa uwi'.

- *Chak:*

Kasik'ixik wa jun tzijonik "*Ali Xwan kemenel re waram, jas täq kab'am pa ri tinamit. Juana Riz*". Chab'ixoq nik'aj chak chik katob' che ri utijonik ri alitom konojel cha qila nik'aj.

1. Chach'ob'öq ri rutzilal chi sib'ilaj utz kab'an tob'anik pa kiwi' ri qanan qatat re jun tinamit.
2. Chatz'ib'ax konojel ri chak kub'än ri ixöq jawi kachakun wi xuquje' cho ja. (Sak'ajinik ja yuq'unik kemenik, tijonik, nik'aj chik). Chilöq konojel ri kab'anik.
3. Chil ri puwäq kukoj ri uchak ri ixöq.
4. Xuquje' chi loq chi ri ixöq k'o uchuq'ab'.
5. Chab'an cha jun nīm wuj ri utzilal kuya ri tijonik, jas ri kuto' wi ri kemanel.

Jun ub'anik chi wa nik'aj chak:

1. Cha tz'ib'ax ri kib'i' ri ajkemenelab' re ri tinamit. xuquje' chok ri kib'i' ri ak'alab' ke'kemenik.
2. Kak'ut ri kemenik, kakib'an jun kem.
3. Katzijox wa' chi ke ri nan tat xuquje' ri tinamit.

Chatz'ib'axoq ri kajawaxik:

Nan Xulan

TZIJ KUK' IXOQIB' NĪM KICHOLAJ PA RI TINAMIT

Kajawaxik:

1. Chi ri ak'alab' che' kitzukuj, che' tzijon kuk' ri ixoqib' nīm kicholaj pa ri kitinamit pa: kunub'alil, tob'anik, k'yb'al, etz'anem, tijonik jas tāq kab'anik, nik'aj keb', oxib' chik.
2. Chi kik'ama kib' ri ak'alab' chi. Ri ajtijonelab' ku'tijoj ri ak'alab' jas ub'anik ri ta'onik chi ke ri ajkemab'.
3. Xb'an tāj ri ta'onik kumal ri ak'alab' che' chakun pa ri kitijob'äl, chi kitzib'aj chi ju jun jas ri xuto.
4. Ri nik'aj ak'alab' chik kakisik'ij ri kichak, xuquje' kiki tāq chi ke ri kach'il jas rix kib'ano.

Ub'anik wa chak:

1. Chi ri ak'alab' che' kitzukuj ixoqib' nīm kicholaj pa ri kitinamit chi kakaj ri are' ke'tzijon kuk' pa uwi' ri chak kakib'ano. Ri ajtijonel kuk'am kib'e. Xa su utz wi we ri ajtijonel kuk'am kib'e rumal rajawaxik kilik we utz are qanan utz kab'an tzij kuk'; kilik chi utz ri uk'aslemal ri ixoq rumal ri tijonk yo'om che.
2. Kilik e janik'pa' ri ixoqib' xe' cha'ik. tek'un' kilik e janik'pa' ri ak'alb' ke'b'e pa tzij kuk' utz we ke'b'e (3 a 5) Ri ajtijonel chu k'utu chi ke jas ri ub'anik ri tzij kuk'.
3. Ri ajtioxelab' kakib'an ri kichak k'oton chi'aj, kakik'amulo ri xkitz'ibaj pa ri tijob'äl. Kakik'am kib' ke'chakunik, kakitz'ibaj jun k'oton chi'aj.
4. Konojel jujun mulaj ak'alab' chi kisik'ij ri kichak chi kiwach ri kach'il.
5. Chab'an ch'awem pa uwi' ri chak xb'anik. Ri ajtijonel chrila' chi are qas kach'ach'o'x ri kajawax ruk' wa chak xb'anik. Cha ch'ach'och ri junab' ub'anom ri ixoq pa ri tijob'al uch'ekom. We xb'an trzij ruk' jun ajkunanel chiloq ri waqib' junab' uch'ekon pa ri tijob'äl xuquje' ri nik'aj junab' chik ri ub'anom che ri uraqik ri ukojik ri kunab'al chi ke ri winäq re ri utinamit.

Jun ub'anik chi wa chak:

1. Chayo'q ub'ixik wa chak pa ch'ich', cho wuj rech ku kakil konojel ri qanan qatat.

Chatz'ib'axoq ri kajawaxik:

Mayatzij

Richln rujunamil qatinamlt

SIGLO VEINTIUNO | we q'ij 31 i xjawil diciembre (31-12-92)

K'met Nobel Tu'n Tij Txin Rigoberta Menchú

Aj kynejel winaq
ajtx'otx'ixin qe,
Rigoberta Menchu
tb'i, tej tk met Nobel
nimb'il nak'b'il tu'n
te 1992, xi' tganin
kye xjaal te twitz
txqantl tnam tu'n
kyomin ti'j aq'untl
tu'n tkub' naj q'oj at
kyxol tojk'ul xjaal
kyuk'li ajq'oj ite' toj
ttanam, ex tu'n min
chi-el xjaal ti'j
nimb'il kyoklen.

IXOQIB' NĪM KICHOLAJ WAKAMIK

Kajawaxik:

1. Chi kiraqa ri ak'alab' jawichi ri ixoqib' tajan ke'chakun wi, jawichi' nīm wi kicholaj.
2. Chi kila ri ak'alab' chi arena ri tijob'äl yowinaq kichuq'ab' ri chuchu'ib' rumal e k'iyinoq pa ri kitinamit.
3. Chi ri alitom chi k'oloq chiraqoq jun uwach k'aslemal cha re ri ali

Ub'anik wa chak:

K'astajinik:

Chak'amoq k'ya'laj wuj pa tijob'äl, chayo'q chu ri mexa. Chatzijox che ri ak'al ri sib'ilaj chak tajin kub'än ri ali wakamik. Che' ch'ach'ox kib'i' ju jun ixoqib' nīm kich'olaj pa ri kitinamit xuquje' chato'q chi ke ri ak'alab' chi kitatab'ej ri are' kib'i' nik'aj chik.

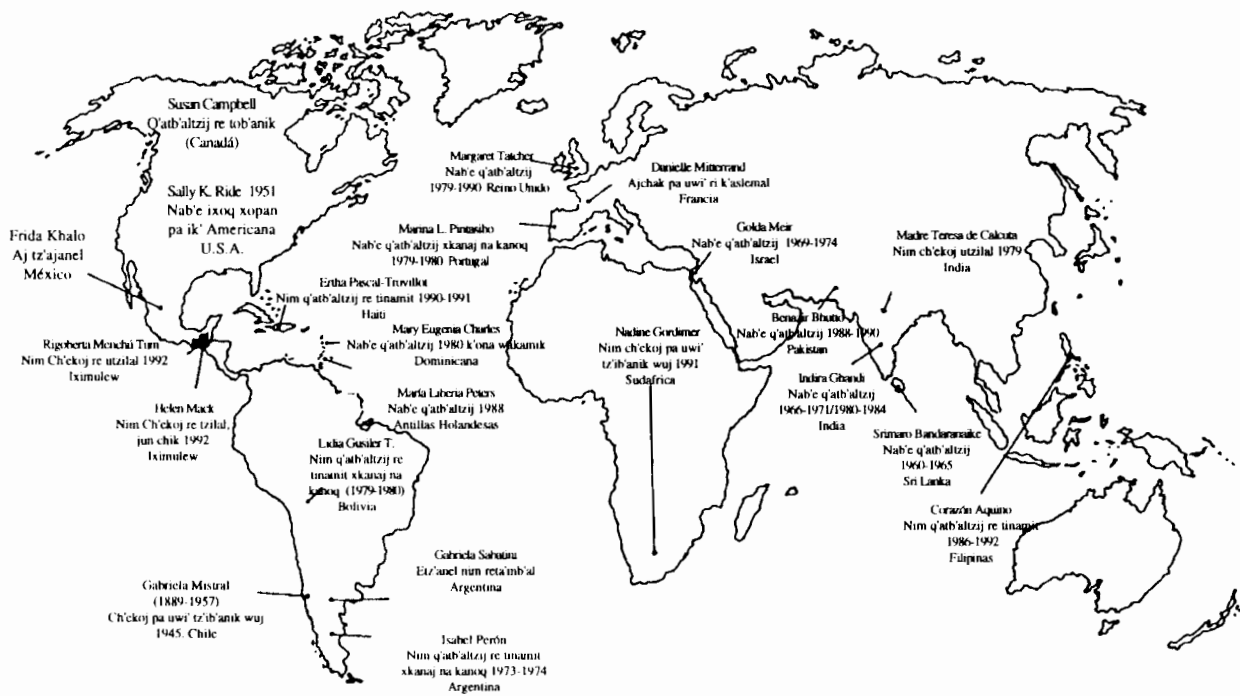
Ub'anik wa chak:

1. Che'mulix ri ak'alab' pa täq inlaj täq k'amom ib'. Jujun k'amom ib' chayo'q jun utijerix, jun unak'b'äl, jun nīm uwuj chi' chi kinak'a wi wachib'äl ke ixoqib' xuquje' jas täq tz'ib'am kumal are' pa kiwi' are' (we man k'o ri chokonisa' chatzukux nik'aj chik).
2. Wa nik'aj wachib'äl wawa' ke' jachik kab'an jun chi ke ri ke'ch'aw pa uwi' q'atb'ältzij, uwa ulew, ri uk'aslemal jun tinimik, kik'aslemal winäq, tob'anik etz'anem, tijonik, chak, jawach, k'ayanelab' nik'aj chik.
3. Ri ak'alab' chi kib'ij jas ri ub'anom ri tijonik che ri nimaq täq kina'oj ri ixoqib'.
4. Ri wachib'äl qupim, nak'al cho nīm wuj cha nak' pa ri raqan ja re ri tojob'äl. Cha tz'ib'ax pa uwi' "*Ixoqib' nimä'q kicholaj wakamik*", utz we jun ub'ixik chi kakib'ij ri ak'alab'.
5. Cha kojo ri jun nimaläj k'utb'äl che ri uwach ulew ya'om rech k'u kilik jawichi' ke'l wi ri ixoqib' ri nimäq kicholaj.

Ukojik wa chak:

1. Ri ak'alab' che'tz'ib'an pa uwi' ri ki k'aslemal wa ixoqib' wawa', xuquje' che ki raqa k'utb'äl wach re ri kulew täq wa ixoqib' wawa'.
2. Ri ajtjonel chu ta chi ke ri alitom jachin chi ke ri ixoqib' xe' ch'ach'o'xik sib'ilaj utz xkilo. Chikib'ana jun wachib'äl pa uwi wa tzij "*Jampa' in nīm kinwaj kinb'ano...*"

Chatz'ib'aj ri kajawaxik:

Etz'anem

Ri kajawaxik:

1. Chi löq chi ri ak'al utz kuna' rib' chikixo'l ri rach'il.
2. Chaya'oq una'oj ri ak'al rech k'u ma kuxiw ta rib' kach'awik.

Ub'anik wa chak:

Jas ri k'utunik kaya'ik je' ri raqonik. Ma utz täj kab'an chak jawi ma k'ota wi tob'anik ma utz'taj kachakun jun ri ub'anik wa nik'aj etz'anem utz rumal ri katob' che ri uk'astajinik ri kik'kotemal pa ri tijob'äl. Sib'ilaj utz wa' chi ke ri alitom.

OXIB' ETZ'ANEM K'O KIB'I'

Utz chi ke ak'alab' ma kikich'ob' ta kiwach.

1. *B'i'aj solob'em re jun winäq:* Chi kichapa kiq'ab' ri ak'alab' kakib'an jun ketekik. Sib'ilaj tze'b'äl wa wa jun chak wawa'. Konojel chi kib'ij ri kib'i', jampa chi kitz'ib'aj ri kib'i' kakib'an jun solob'em ruk' ne kaqan, kiq'ab'. Cha wila puch. Ri ali Erundina Morán. Jampa' kub'ij "*Erundina*", kuyak ru'q'ab', "*Morán*", kutik ri raqan umox cho ri ulew, jampa' kub'ij ri nab'e täq tz'ib' ri raqan rikiq'ab' ri jun raqan chik ku salab'aj jampa' kub'ij ri nik'aj tz'ib'a chik. Tek'uri' ri nik'aj rach'il chik kakib'ij ri ub'i' ri kach'il xuquje' kikib'ano jas ri solob'em xub'ano.
2. *Nab'e täq tzib', ub'antajik ri ali:* Utz wa' kalo'anik pa täq nab'e täq raqon ib', kachokon che chi ak'al kachomanik pa uwi'. Konojel che choman pa uwi' ri nab'e tz'ib' re ri kib'i', xiquje' chi kib'ij jun tzij utz, kumaj cha re ri kib'antajik ri are'. Chaqilapuch, Larua Bolvito: nim uchomb'äl, je'l kapetik.
3. *Kinb'ij kib'i ri wach'il:* Chab'an jun ketekik ruk' ri kiq'ab' ri ak'alab'. Ri nab'e ali kub'ij ri ub'i': "*in Margarita*" tek'uri' kub'ij ri kib'i' kajib' rach'il re ru'xkut pa umox, kujeq ruk' jachin ri naj k'owi che "*in a Juan, Verónica, Teresa xuquje' José*" jamapa' kub'ij ri ub'i' ri ak'al, katak'ik tek'uri' kakub'ik. Tek'uri' ri petanoq chi rij je' chi kub'ano.

ETZ'ANEM RE TOB'ANIK

Rajawaxik chi ri ak'alab' kikilo chi ma rajawaxik täj kach'ek ri etz'anem. Sutzij chi are utz we ke'tz'anik ke' ki'kotik utz we ke'to'ik.

1. *Roq'ib'äl awaj:* Chatz'apix ri kib'oq'och ri ak'alab' ke' kub'ik pa jun ketekik k'o jun ki pelo't. Jujun chi ke kakib'an jun roq'ib'äl jun awaj. Ri nab'e kub'än ri oq'ib'äl tek'uri' kub'än chi ri oq'ib'äl ri terenik pa ri etz'anem. Ri "*chiköp*" kub'än chi ri roq'ib'äl ri are' (rech k'u kuto' ri nab'e ku k'aq ri pelo't chi re). Ri nab'e kutaq ub'i' ri pelo't chi re ri "*chiköp*" we ri "*chiköp*" xuk'amo (rach'il) kutz'alij uwach ri roq'ej. Ri nik'aj chik ke'kikotik konojel kikesaj kiwach. We ri jequnel ma kakun taj kuk'am ri pelo't, jun "*chiköp*" chik kachapowik, wa' kutz'alij xuqe' kub'än ri roq'ib'äl ri chiköp.

- 2 *Ch'umil*: Jun utzalaj etz'anem. Konojel tz'apil kib'oq'och, ri nab'e kub'ij chi re jun chik pa uxikin "ch'umil" tek'uri konojel kakiyuj kib' tz'apil kib'oq'och ke'kitzujuk ri kiq'ab' ri kach'il, ke' kichapo xuquje' kakita chi ke xuxu' ri ch'umil ma ka tzukun täj are' ma k'ota kuto. Jampa' jun ma katzalix ta ri kuto are ri ali chumil xuraqo are' kakichap kiq'ab' ruk ri ch'umil jewa' kakib'an konojel kikitujuk ri chumil, utz we ri k'amäl b'e kutzujuk jun ub'anik chi wa etz'anem.
- 3 *Tzib'*: Wa' jun etz'anem, rech k'u ri ak'alab' ke'silob'ik xuquje' ke'ch'awik (utz we xa 10 ri ak'alab' ke'tz'anik) ju jun ak'alab' jun tz'ib', ju jun chi ke ri ak'alab' kutzujuk jun tz'ib' chik rech k'u ke'kib'an tzij. Utz we kab'ix chi ke ri ak'alab' jas täq chiloq.

Chatz'b'axoq ri kajawaxik:

ETZ'ANEM NIK'AJ ETZ'ANEM CHIK.

Kajawaxik:

Chaya'oq jun utzilaj jawi ri ek'owi ri ak'alab' rech k'u ke'ki'kotik chi kixo'l ri kach'il.

Ub'anik wa chak:

Jas ri k'utunik kaya' ik je ri' ri raqonik. Ma utz täj kab'an chak jawi ma k'ota wi tob'anik ma utz täj kachakun jun. Ri ub'anik wa nik'aj etz'anem utz rumal ri katub' che ri uk'astajik ri ki'kotemal pa ri tijob'äl. Sib'ilaj utz wa' chi ke ri alitom.

ETZ'ANEM RE TOB'ANIK:

Rajawixik chi ri ak'alab' kaketa'maj chi wa' wa kikib'ano etz'anem chi ma rajawaxik täj ke'ch'akenik.

1. *Klap - klap:* utz chi ke ri ak'alab' (10 nik'aj chik). Konoje' chi kitz'apij kiq'ab'. Nab'e utz ta kata'ik no'jimal utz chik jampa kikik'iso nojimal kikik'iso.
2. *Wachib'äl b'anom che xoq'o'l:* konojel utz we ke'tz'anik. Ri k'amäl b'e ka solob' chi kiwach ri rach'il konojel chi kib'ana ke. Xuquje' utz we ke' paq chi a kakab' nik'aj kib'i' A nik'aj chik B. kakib'an jun wachib'äl. Ri A katzalij u loq kub'ij jas ri tajan kakib'an ri B. Jun ub'anik chi wa etz'anem are we kakib'an jun ch'ich jujun chi ke ri ak'alab' kakib'an jun ch'ich' ju jun chi ke ri ak'alab' kakib'an jun uchapb'äl ri ch'ich'.
3. *Tor tzij:* chab'an jun ketekik, jujun chi ke ri ak'alab' kakib'ij jun tzij chare ri jun tzijonik tajan ka wiqik "*In... xinwil chiköp... chi... tajan... kutij...*" sib'ilaj utz we ta chanim na kab'anik.
4. *Tzijonik ke konojel:* Che' ku'l pa jun ketek'ik, konojel. Jun chi jeqa jun tzijonik. Kuyakan ub'ixik ri utzij jampa' ri tajan kub'ij tajan utz kamiq'ik rech k'u ri jun rach'il chik kuk'is ub'ixik. Chab'an tzijonik e ko'.

ETZ'ANEN RE UB'IXIK UTZILAL RE JUN WINÄQ.

Ri winäq chi ki raqa kakib'ij ri utzilal k'o chi ke. Xuquje cha k'uta chi ke kiki to' kib'chi ri tajan kakib'ij sib'ilaj utz xuquje' we ta kakesaj kiwach ri nik'aj kach'il chik che ri utzilal tajan kikib'ano. Utz wawa jun etz'anem rech k'u ri ak'al ku raqo katzijonik pa cha ri karaj ri are' che ajiijonel utz wa' rumal wa jun etz'anem kakunik kuch'ob' kiwach konojel ri ak'alab'.

1. *Etz'anem re tz'o'k:* Ri ajtjonel kuk'ut keb' tz'o'k, ri ak'alab' kikicha' pacha', ¿Q'eq-säq? ¿Paq'ij-chaq'ab'? ¿Nim q'atb'ältzij k'amäl b'e? ¿Chakunel-chakanel täj? ¿Ali-alu opanik pa waqib' junab' pa tijob'äl kanajenoq kano pa nik'aj? Nik'aj chik. Ri ak'alab' kakib'ij ri xkib'ij. konojel e utz xtatab'exoq. Wa jun etz'anem wawa' kakunik kuk'utu sib'ilaj sataq k'o pa ranima ri ak'al. Wa' utz rech k'u kato' ri ak'al.

Ukojik wa chak:

1. Ri ajtjonel chu'raqa chi nik'aj etz'anem chik rech k'u utz ri kik'olem ri ak'alab' pa ri tijob'äl.
2. Kak'ut wa etzanem chikiwach ri nan tat kab'ixchi ke ri rutzilal wa' jas ri kuyakan chi ke ri ak'alab'.
3. Konojel che' kitzukuj utzalaj täq tzij utz ko'kik.

Chab'ixoq ri kajawaxik:

**RI ALITOM KOJKUNIK KAQA B'AN RI WAQIB'
JUNAB' PA RI TIJOB'ÄL**

Kajawaxik:

1. Chi ri ak'alab' che' kiraqa itzel täq tzij chi kib'ij ri ma rutzilal ta wa wa'.
2. Chi ri alitom chi kiraqa ma kikixiw ta kib' ke' kunik kakib'an sib'ilaj täq jas täq.
3. Chi ri alitom cha kaj kakik'is ri kitijonik.

Ubanik wa chak:

Ri ajtijonel chub'ij chi ke chi k'o tzij ri utz kuba'n chi ke ri winäq k'o nik'aj chik ma utz ta kub'än chi ke. Sib'ilaj utz we ri winäq kakiloq'aj kib'. Wa kab'an wichanim utz che rech k'u kaqato' qib' cho ri ma utz ta kab'an cha qe.

K'astajinik:

Ri ajtijonel kik'ut ri wuj "*¡Kojopan pa waqib' junab' pa tijob'äl!*" wa' kok pa wa wuj wa kaya' chi we. Ri ak'alab' cha kila' chi jun chi ke chiloq jas che utz kachek ri waqib' junab' pa ri tijob'äl. Chab'ixoq ri rutzilal we ri ali kuk'is ri waqib' junab' pa atijob'äl. Ri utzilal kuya chi re ri tinamit, ak'al jun ja winäq.

Ub'anik wa chak:

1. Ri ajtijonel kuk'ut ri wachib'äl chi kiwach ri ak'alab'.
2. Ri ajtijonel chu'tatab'ej ri ak'alab' kakaj kakik'is ri waqib' junab' pa ri tijob'äl pa cha wa jun ali karaj kuk'is ri waqib' junab'. Ri tzij ka jach' pa ma utz täj kab'ixik: katz'ib'axik jas täq ri xb'ixik. Utz kab'ixik: cha tz'ib'ax ri kab'ixik. Chirij ri jujun tzij ma utz täj kab'ixix ka raqa puch jun ch'aqap re ri wachib'äl ri ri ak'al, chirij ri utz kab'ixik ka nak ch'aqap che ri wachib'äl.
3. Kab'an tzij pa uwi ri rutzilal ri ma rutzilal ta ri kab'ixik. Chi kipaja rij ri ak'alab' jas täq ri xb'ixik, chab'ixoq ri rutzilal chi re ri ak'al jun ja winaq ri tinamit we ri ak'al kuk'is ri utijonik.

Nik'aj chak utz kab'anik chik:

1. Konojel ri ak'alab' kakitz'ib'aj tzij ri kuk'asuj pa ki jolom kakik'is ri kitijonik, chi kinak'a pa ri tijob'äl rech k'u kikel konojel ri e k'o pa ri tijob'äl.
2. Pa ri uq'ij ri ak'al ajtijonel kisb'äl tijonik kikotz'ijal. Ri ak'alab' kakik'ut chi kiwach ri kinan kitat ri rutzilal ri tijonik.
3. Chab'an b'inem ruk nimaq täq wuj jawi kub'ij wi "*¡Kojopan pa waqib' junab' re tijob'äl!*" utz we ta kab'an pa ri unimaqij ri qatinamit. 15 de sep.

Chatz'ib'axoq ri kajawaxik:

UTZALAJ WACHIB'ÄL

Ri kajawaxik:

1. Chi ri ak'alab' chi kib'ij ri kakichomaj pa kiwi' ri alitom.
2. Chi ri alitom utz ri kikib'ano.

Ub'anik wa chak:

K'astajinik:

Ri ajtjonel chuk'asuj ri kijolom ri ak'alab' ruk' ri nimaläj wuj rak'a'm, tek'uri' chunak'a cho ri tz'ol tzip', chi' kitwi ri jun nimaläj wachib'äl re jun ali.

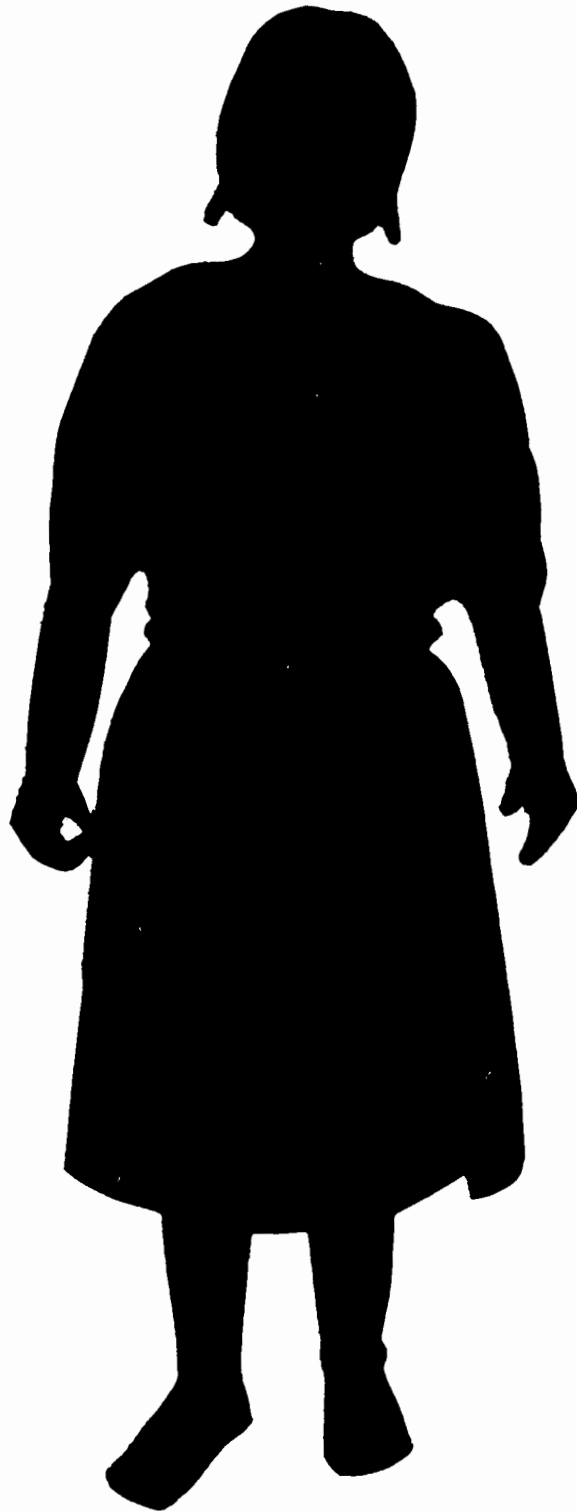
Ub'anik ri tijonik:

1. Ri ajtjonel chu ta chi ke ri ak'alab' cho ri rojojel kakichomaj pa kiwi' ri alitom, jas ri ke' kunik kikib'ano jas ri ma ke'kuntaj kikib'ano konojel kakitz'ib'aj jas ri kakichomaj cho jun wuj, kikib'usu tek'uri' kiki jacho. Ni jun tzij ma utz täj kokik.
2. Ri ajtjonel ku'tor ri in taq wuj kutz'ib'aj ri kub'ij cho ri nimaläj wuj.
3. We ma are ta xkitzib'aj ri ak'alab' ri karaj ri ajtjonel cho'k patzij rech k'u ri ak'alab' kakib'ij ri karaj ri ajtjonel. Pa cha (*"Ri alitom, e ko, kakib'ij", "Ri säq, chanim ke'chukunik"*), sib'ilaj ke'tob'ik, utz kakil ri tijonik. Pa jumul chik chiloq jas ri kakichomaj ri ak'alab' pa kiwi' ri alitom we ma utz täj che' to'oq rech k'u ke'loqax ri intaq alitom.
4. Ri ak'alab' chi kisik'ij ri kub'ij ri nım wuj ko, utz we kab'an wa' wa jun ¿chak jampa' ri ak'alab' kich'ob'om chi kiwach? Ri ajtjonel chuk'ama kib'e ri ak'alab' chuta chi ke. ¿Jas ri iwilom ri ix chi utz kakib'an ri alitom? ¿Jas utz kikiban ri ixoqib'?

Jun ub'anik chi wa chak:

1. Ri ak'alab' chi ki kojo retz'ab'a'lil ri wachib'äl pastane' kakaj ri are' ruk' ne: wachib'äl qupim, jas täq nakom, nik'aj chik.
2. Ri tzij utz ke' nak cho laj täq wuj tek'uri' ke' nak' chi rij ri wachib'äl utz we kanak' pa ri raqan ja re ri tjob'äl.

Chatz'ib'axoq ri kajawaxik:

¡AT ARE' IN TAJ XINB'ANOWIK!

Jas ri kajawixik:

1. Chaba'noq ja wi ri ak'alab' utz kakil wi kib' chi alab'om alitom.
2. Chi ri ak'alab' ke'kunik kikikolomaj kib' jampa' ke'ch'o'jinik rech k'u kakiloq'aj kib'.

Ub'anik wa chak:

Konojel chaqachomaj chi rajawaxik cha qe chi k'o koj ajawinik. Chi ri e k'o quk' kikimuq pa qanima chi k'o utz kojilowik. Wa, jampa' ri ak'al ku na'o chi utz kilik sib'ilaj utz kuna' rib' ruk' wa' sib'ilaj karaj kuräq ri tijonik kaya' che.

Ri ajtijonel kakunik ka rilo jampa' ri ak'alab' ma utz ta kakilkib'. Chub'ana jun etz'anen kuk', ruk'ala's rech k'u ri ak'alab' kakiloq'aj kib'.

Cha qila jun:

Ke' k'ut kajib' ala's ke'ch'awik. Jun ri'j (ajtijonel) ri oxib' a'k'alab' alab'om jun ali. Konojel ke'tz'anik. Ri ajtijonel kub'ij chi ke. Wichanim ke'b'an mes. Ri ak'alab' kakib'ij "*Uchak ixöq ri*"; chi "*Tajan kakik'is ri kichak*"; chi "*Are' ke'kos ruk' ri kichak kakib'an cho ja*"; chi "*k'ax ri kaqan*"; chi "*Ri alitom chikib'ana' rech k'u kikiraq ub'anik*", nik'aj chik. Ri alitom ke'tze'nik rumal ri qa ritzij wa' jewa' kab'anik, kab'ixik. Ri ajtijonel kub'ij chi ke chi che' kib'ana ri are' chi ma utz ta tajan kakib'ij.

K'o are kab'anik:

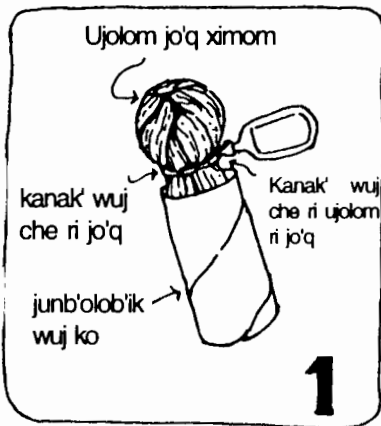
1. "*Ri ajtijonel ku'ch'ay ri ak'alab' rech k'u ke' kimesa ri tijob'al*" chi kila' we utz wa' je kab'an wa', ni jun karaj kach'ayik.
2. "*Ni jun kachakunik, utz chayo'q kanoq jela*" konojel chi kib'aj chi ma kakaj täj ke'chakun pa ri tz'il.
3. "*Chi ri alab'om utz ri kakib'ij chi wa chak wawa' re ri ixöq*" che' tzijon pa uwi' wa' wawa' chi kib'ij chi konojel utz we kakib'an wa wa chak wawa' chi ixoqib' chi achi'ab'.

Nik'aj chak chik utz kab'anik:

1. Chak'isoq ri etz'anem pa cha rix kib'ij ri ak'alab'.
2. Cha k'ut chi kiwach ri nik'aj ak'alab' chik pa ri tijob'äl rech k'u chi kib'ana ke chi sib'ilaj utz, rech k'u kato' ri ali.

Chatz'b'axoq ri kajawaxik:

Wichanim kak'utik jun ala's b'anom ruk' jas taq kab'ixik.

JUN TOB'ANIK CHI KE ALITOM

Kajawaxik:

Ruk' tob'anik che tzij ruk' tzij ajtjonel ku to' rib'

1. Chab'an jun chak re ri kajawax chi ke ri ak'alab' alitom, ruk' ri jas täq kikichakuj ruk' ri kiq'ab', xuquje' rech k'u kakiloq'aj ri tijob'äl.
2. Cha'b'an jun chak re ri utzilal kikib'ano, xuquje' ri utzilal kakib'an ri alab'om rech k'u utz kakil ri alitom ri tijoba'l.

Ub'anik wa chak:

Sib'ilaj chak re ta'onik b'anom kuk'utu chi ri ajtjonelab' kakichomaj chi ri alitom laj na ri kichomab'äl chi kiwach ri alab'om; chi ma qasta rajawaxik katijox ri ali, chi ri matemática ri riik cho wa ulew ma rajawaxik ta che ri ali. Rumal wa wa jun chomanik wawa' ri ajtjonelab' ma ke'kilij ta ri alitom pa ri tijob'äl. Su pa ri tijob'äl kab'an wu'l jun k'ax cha re ri ali. Sib'ilaj utz we ta ki kik'ex ri kichomab'äl ri ajtjonelab' pa uwi ri ali.

Ri **utzalaj tob'anik utz** wa' kokik rech k'u kak'ex ri b'anom kanoq ruk' ri ali. Sib'ilaj utz wawa' tob'anik kab'an rech k'u ri aj tjonel kuk'ex ri ub'antajik.

Chaqila pu nik'aj tob'anik utz kab'anik.

Ri ajtjonel kuk' ri alitom.

1. Chub'ana utzalaj tzij ri ajtjonel kuk' nik'aj ajtjonelab' chik xuquje' kuk' ri nan tat.
2. Chu'ch'ab'ej che ri kib'í.
3. Chunimarisaj ri kakib'ij ri alitom.
4. Chukojo ri xkisipaj ri intaq alitom.
5. Chatob' chi re ri jas täq kakib'an ri alitom rech k'u utz na kelik.
6. Chatob'ache rech k'u ri alab'om kak'astaj nik'aj utzilal chi ke pa cha utzil, tob'anik kakisik'ij kib'.
7. Xa junan ri kichak ri alitom alab'om chokoq.
8. Utz chi we alab'om, alitom cho'k xa junam ri kichak yo'q.
9. Xa junam kito' ik che ri kitijonik.
10. Chuch'ach'o' ri jas täq kakib'ij ri alitom.
11. Chatze'noq utz che' rilawi.
12. Chakojo ri ub'oq'wach ri uq'ab' rech k'u karil ri ak'al chi kaki'kot ri ajtjonel kuk'.
13. Chub'ana nimaq'ij nik'aj chak ne' rech k'u kuk'ut ri jas täq kakun ri ali che ub'anik.

14. K'o kasipaj chu wa ru xelik xuquje ri chak b'anom.

Jun ub'anik chi wachak:

1. Ri ajtijonel chutzukuj nik'aj na'oj chik rech k'u ri alitom kakikojo.
2. Konojel ri ajtijonelab' re tijob'äl kikikoj ri na'oj kuk' ri alitomab', kikilo ki kipajo ri rutzilal k'o chi kixo'l.
3. Ri ajtijonel kub'ij ucholaj chi ke ri nan tat ri rutzilal we kakib'an wa' chi kichoch ri nan tat tikil ri rutzilal wachak chi kixo'l ri nan tat, we ta kikikoj pa ri kichoch.

Chatz'ib'axoq ri kajawaxik:

ALAB'OM ALITOM PA CHAK

Ri kajawaxik:

1. Chi ri alab'om kaketa'maj ri k'axk'ol k'o pa ri utijonik ri ali, xuquje' chaketa'maj jas ri kab'an che ri uto'ik.
2. Chak'ut chi kiwach ri ak'alab' ke'tob'anik che ri kak'isb'ex re ri k'axk'ol k'o pa täq tinamit.

Ub'anik wa chak:

1. Ri ak'alab' chi ki raqa ri ma utz ta pa ri utijonik ri ali, che' tob' che ri rutzirisaxik. Sib'ilaj utz we kab'an wa jun to'onik ruk ri kitob'anik ri alab'om. Pa cha chi pa jun tinamit ma kilataj chi sib'ilaj utz we ta kutijoj rib' jun ali.
2. Cha ki la ri alitom jas täq ri rutzilal ri tijonik. Kikiraqo ruk ri utob'anik ri ajtjonel, xuquje' ruk' ri tz'ok re "**Pa kiwi' ri alitomab**" chi löq ri nim wuj.
3. Ri alab'om, alitom ke'tzjon pa uwi' wa' kuk' winäq re ri tinamit chi ki la jachin täq wa winäq kakib'ij, are ne ajtjonelab', ak'alab', nan tat, q'atb'ältzij ne'.
4. Jas tak'uri ub'anik, ri ub'ixik:
 - ub'ixik ruk' tzij
 - ub'ixik ruk' esab'äl wach
 - ub'ixik ruk' b'inem uk'a'tal wuj
5. Che' tzakux unan utat wa chak. Rech k'u ke' tob' che ri ub'anik wa chak. Pa cha we ta karaqataj jun k'amol b'e re radio, jun tz'ib'anel ne'. Rech k'u ku'to', jun b'ixonel ne' nik'aj esal täq wach ne' xuquje' rech k'u ku'to'. Xuquje' we ta kakita cha re jun nimaläj k'ayinel rech kusipaj kipuwaq rech täq ri chak kikib'ano.
6. Ruk ri tob'anik kech ri nan tat rech wa chak chi kila' jampa' kakib'an täq wawa' chak.
7. Ruk täq wawa chak kab'anik sib'ilaj ri taqonik wuj rajawaxix. Ri tijonel chu' to'o' che ri kib'anik.
 - taqonik wuj kab'inik: k'ut jas tajan kab'anik, kub'ijne'
 - taqonik wuj malyoxinik: ri toq'ob' xub'ano
 - taqonik wuj ta'onik: kab'ichi'k jun winäq rech katob'ik
 - taqonik wuj ma kajawax täj: kab'ix che jun winäq chi wakajawax täj
 - taqonik wuj rech kax utzilal ne': kil jun k'ax kab'ixix jas kab'an che ri rutzirixik
 - taqonik wuj kata' jun jas täq: kata' jun jas täq che jun winäq
8. Ri ajtjonel kuk'ut chi kiwach ri ak'alab' ri ub'anik jun taqonik wuj.
 - Chaq'axax ri taqonik wuj pa säq wuj, ri tzib' utz kasik'ixik.

- Qas säq ri kub'ij ri wuj. Ma ka yuq ta raqan, kub'ij ucholaj ri kajawaxik.
- Ni jun kach'ach'o'xik. Kaqaj kaqasol uwach ri ma utz täj. Ma ka qayak ta tzij, cha qa b'ij ri utzil.
- Ka qilo chi ri nij wuj k'o ri qab'i, xuquje' jawi kojel wi chi', rech k'u katzalij uwa ri qawuj.
- We kach'ob' jun ub'antajik wa winäq jachin kaqa taq wi wa wuj cha qatz'ib'aj ub'i' pa uwi'.
- Chayo'q uq'ijal ri tob'anik; are wa', ma xu' ta ru utz, xuquje' ri kuya utzilal.

Jun ub'anik chi wa chak:

1. Ke' ch'ab'ex ri nan tat k'amäl täq b'e re ri tijob'äl.
2. Che' ch'ab'ex ri q'atb'äl täq tzij (ajkalte, utat täq tinamit, k'amäl b'e re tijob'äl ri k'amäl b'e re q'atb'äl tzij).
3. Chatz'ib'ax ri nīm q'atb'ältzij re tijob'äl katzijox che ri kab'anik.

Chatz'ib'axoq ri kajawaxik:

K'YA'LAJ UTIJIK ICHAJ SANA'ORI'A

Ri kajawaxik:

1. Chi ri ak'alab' chi kib'ana chak chi alitom, alab'om.
2. Chi kiraqa ri ak'alab' chi pa ri tijob'äl k'o karaq chupam, kachakon pa ri qak'aslemal.
3. Chi ri nan tat chi kiraqa chi utz ri tijob'äl chi ke ri kalk'uwa'.

Ub'anik wa chak.

Chab'anoq:

Chi rila ri ajtjonel jas ta k'u ri ub'anik utz che ri utijowik ri ichaj sana'ori'a. Chutz'ib'aj cho ri wuj jas täq utz kab'an che.

K'astajinik:

Ri ajtjonel chu k'ama ub'i pa tijob'äl ri chokonisa'n. Chutz'ib'aj cho ri tz'oltz'ib' ri ub'i ri chak kab'anik. (*jk'ya'laj utijowik wa ichaj sana'ori'a!*) Chub'ij chi ke ri ak'ab' chi kijacha kib' chi jujun k'amom ib' ak'alab' chi kib'ana utz che ri sana'ori'a rech k'u katijowik.

Ub'anik chak pa tijob'äl:

1. Ri ak'ab' chi kich'aja re kiq'ab', chikisu' ri ke'chakun wi.
2. Chi ksik'ij ri kiwuj, chetzijon pa uwi' chi kijacha ri kichak; tek'uri' chi kib'ana utz chi re ri sana'ori'a.
3. Are täq ub'anik utz wa' che ri ichaj sana'ori'a:

Ub'anik 1: ichaj sana'ori'a rax:

¡Kaxta ub'anik, sib'ilaj ki' kelik!

Rajawaxik:

Waqib' ichaj sana'ori'a, lajuj centimetro raqan

Limónax, atz'am, jub'iq' ik.

Jun chich' qupb'äl re, jun laq.

Kab'an utz cha re ri ichaj sana'ori'a: chasoloq, chaqupixoq pa tak'alaik, kajib' chab'an che, chayo'q pa ri laq chayo'q atz'am chu pam, limónax, xuquje' chayo'q jub'iq' ik chupam.

Ub'anik 2: Ichaj sana'ori'a rax.

¡oxib' utijowik!

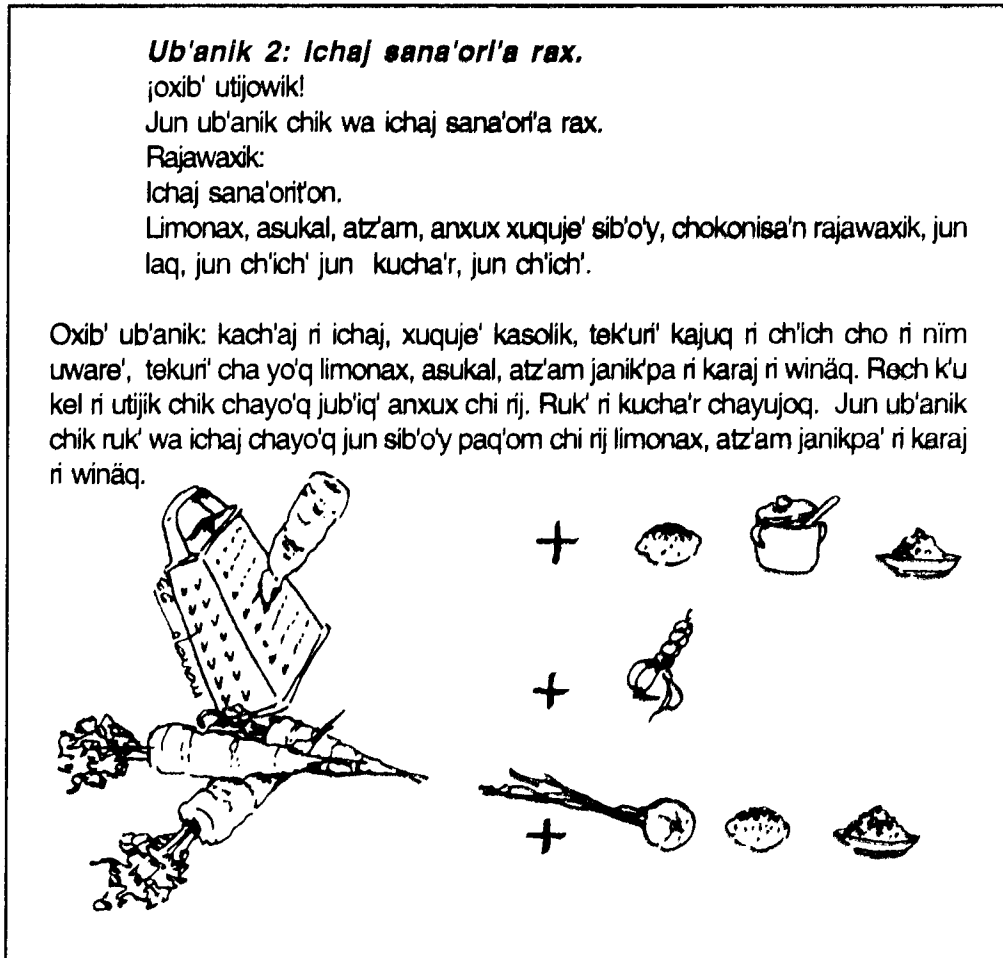
Jun ub'anik chik wa ichaj sana'ori'a rax.

Rajawaxik:

Ichaj sana'ori'on.

Limonax, asukal, atz'am, anxux xuquje' sib'o'y, chokonisa'n rajawaxik, jun laq, jun ch'ich' jun kucha'r, jun ch'ich'.

Oxib' ub'anik: kach'aj ri ichaj, xuquje' kasolik, tek'uri' kajuq ri ch'ich cho ri niim uware', tekuri' cha yo'q limonax, asukal, atz'am janik'pa ri karaj ri winäq. Rech k'u kel ri utijik chik chay'o'q jub'iq' anxux chi rij. Ruk' ri kucha'r chayujoq. Jun ub'anik chik ruk' wa ichaj chay'o'q jun sib'o'y paq'om chi rij limonax, atz'am janikpa' ri karaj ri winäq.

Jun ib'ixik chik wa chak:

1. Ri ajtijonel chuk'utu chi kiwach ri ak'alab' ri rutzilal we katijow wa wa jun ichaj wawa'.
2. Ri ak'alab' chi ki raqa' kikitik ichaj sana'ori'a, kikilij, kikiyako pa ri kitikom wi kichaj pa ri tijoba'.
3. Ri alitom, alab'om kakik'ut wa kichach chi kiwach ri nik'aj ak'alab' chik.
4. Ri alab'om alitom kik'amom kib', ke'kitz'ib'aj ri xkib'ano pa wa jun chak, xuquje' chi kakib'ij chi ma xuxuta ri alab'om xe chakunik, chi ri alitom xuquje'.

Jas kajawaxik kab'ixik:

CHAK**Ri kajawaxik karaqik:****Ub'anik wa chak:****K'astajinik:****Ub'anik ri tjonik:**

Nik'aj ub'anik chi wa chak

Jas ta ne kajawaxik kab'ixik:

CHAK

Ri kajawaxik karaqik:

Ub'anik wa chak:

K'astajinik:

Ub'anik ri tjonik:

Nik'aj ub'anik chi wa chak

Jas ta ne kajawaxik kab'ixik:

6 tanaj

JAS TAQ

Ub'i' täq ri rak'am wa wuj.

1 Wuj re ri ajtjonel.

1 Nïm wuj *"Kik'aslemal ri ali Ma't suquje' ri ali Ro's"*

1 Tzïjonik *"Ri tijonik kech qonojel"*

2 Uxaq wuj chak, kech ri ajtijoxelab'.

- *"Jun q'ij pa ri uk'aslemal jun ali"*
- *"Jun q'ij pa ri uk'aslemal jun ixöq"*

4 Tzïjonik

- *"Kiq'ab' ri ajchakib' kikib'ixoj ri kitinamit, Otonilla Damián"*
- *"Ri ajkunanel re ri li'an täq juyub' re ri Petén Trinidad Jomá"*
- *"Ri jun jal wach re jun tata' kuchajij ri utinamit. Jesús Quiacain" xuquje*
- *"Juanita, kemol achik' utzilaj täq tzïjonik, Juana riz"*

1 Wachib'äl *"Ixoqib' nïm kicholaj wakamik"*

1 Wuj kak'asun wach *"¡Kaqach'ek na waqib' junab' pa tijob'äl!"*

Wa wawa' xuxu' ri utikarem re ri utz'o'k jas taq ***"Pa ki wi' ri alitom"*** Ri ajtjonel chuya nik'aj na'oj chik pacha: Nik'aj wuj chik b'anom kumal ak'alab' pa cha nimäq täq wuj, tzïjonik wachib'äl, jas täq b'anom, tzib'an pa täq wuj, Nik'aj chik. Chab'ana toq'ob' chb'ij chi ri at nik'aj chik. Chul chech aloq chi ronojel wa katob'ik chi ri ali kabe pa ri tijoba'l.

7 tanaj

KIB'T' JUCHOLAJ WINÄQ, JAS TÄQ RE WA IXIMULEW

*** AID (Agencia para el Desarrollo Internacional)**

Oficina de Educación
12 calle 7-66, zona 9
Teléfono: 320202

*** PROGRAMA DE LA NIÑA**

Proyecto Fortalecimiento de la Educación Básica, Q'atb'ältzij re tijonik.
9 ave. 3-61 zona 1 4to. nivel
Teléfono: 516595

*** UNICEF**

13 calle 7-94 zona 10, oficina 201
Teléfono: 336373

*** UNIVERSIDAD RAFAEL LANDÍVAR**

Instituto de Lingüística.
Campus Central, Vista Hermosa I, zona 16
Teléfono: 692151 ext. 274

8 tanaj

NIK'AJ WUJ UTZ KE'SIK'IXIK

Utz we kata' pa ri rachoch ri Programa de la Niña, del Proyecto de Educación Básica (BEST).
Ministerio de Educación (9a. Avenida 3-51 zona 1, 4to. nivel Iximulew Tinamit)

1. **Bellew, Rosemary et al EDUCAR A LAS NIÑAS Finance and Development / Banco Mundial.**
Washington, marzo 1992.

Ri kub'ij jas che ri nan tat ri winäq ma nïm ta ri kipuwaq ki ki koj pa ri utijoxik ri alitom chi we ta kilik chi sib'ilaj ri utzil kuya'o we ta kab'an wa'. Chi löq ri sib'ilaj k'ax kuya ri utijonik ri ali xuquje' kaqalajik jas tak'u ri utzilal we ta katijox ri ali.

2. **Comisión Eduquemos a la Niña: DIAGNÓSTICO DE LA EDUCACIÓN DE LA NIÑA.**
Guatemala, agosto 1992.

Wa jun wuj wawa' kuk'utu ri ub'anik ri utijonik ri ali xuquje' kuk'utu ri jun chomanik jas ta k'u ri kab'anik kak'ex ri kichomanik ri winäq rech kaya' uq'ijal ri tijonik. Xuquje' kak'utik ri chak kiba'nom winäq pa uwi' ri tijonik ronojel tinamit re wa uwa ulew.

3. **Comisión Eduquemos a la Niña: PLAN DE ACCIÓN DE LA EDUCACIÓN DE LA NIÑA.** Guatemala, agosto 1992.

Wuj kub'ij ri kajawaxik, janikpa' xuquje' jas ri kab'anik kilik ri ub'anom ri ali, kuya jas täq kub'ixix, 37 kub'antajik kamon täq ib' pa kiwi' ri rutzilal ri uk'aslemal ri ali pa wa Iximulew.

4. **Floro, M. y J. Wolf: EL IMPACTO ECONÓMICO Y SOCIAL DE LA EDUCACIÓN PRIMARIA DE LAS NIÑAS EN LOS PAISES EN DESARROLLO.**
Resumen ejecutivo. Advancing Basic Education and Literacy (ABEL) Proyecto, US Agency for International Development, Office of Education and Women in Development.

Ri taqanik kub'ij ri kuya' wi ri utijonik ri ali pa uwi' ri puwäq ri k'aslemal we ta kok ri ak'al xa xu'ta ne waqib' junab' pa tijob'äl. Kilik jas ri ub'anik jas ku'yawi ri utijonik ri ak'al kel pa ri juyub', kel pa ri tinamit.

5. Instituto de Investigaciones Triángulo: LA EDUCACIÓN FEMENINA Y LA ESPERANZA DE VIDA. Resumen de los hallazgos de los proyectos BRIDGES AND ABEL. Febrero de 1,990.

Ri taqanik kub'ij chi ri k'oton chi'aj xb'an konojel tinamit, pa uwi' ri rutzilal ri utijonik ri ali utzilal cha re ri qalk'uwa'l mam ke'petik. Xuquje' kub'ij ri kitijoxik ri ixoqib' kuk'iyisaj ri ke'chakun ri ixoqib' ri ke'tob' pa uwi' ri kik'aslemal ri ak'alab'.

6. King, Elizabeth. EDUCACION DE LAS NIÑAS Y DE LAS MUJERES: INVERSION EN EL DESARROLLO. Banco Mundial, Washington D.C. 1,990.

Wa jun wuj wawa' kachaw pa uwi' ri jun ja winäq, tijob'äl, tinamit, tijonik ri uk'iyem ri tijonik kech ixoqib' pa ri urox uwa ulew. Xuquje' karil ri kib'anom ri q'atb'ältzij, k'amom ib' ke winäq jas täq ri b'anom pa uwi' ri utijonik ri ali.

7. Lux de Cotí, Otilia y Núñez Gabriela. Revista del Maestro. Vol. 1, 2 ex 3. Años 1 y 2. Artículos "la niña: barreras en su educación"; "La educación de la niña: un reto para todos" y "Acciones a favor de la educación de la niña". Guatemala 1992 y 1993.

Pa täq wa nik'aj taqanik kub'ij wi jas ri ub'anom ri ali wakamik, jas täq che ma kab'e ta pa ri tojob'äl. Xuquje' jas ri b'anom rech k'u ri ali kuch'ek ta waqib' junab' pa ri tijob'äl.

8. Nuñez, Gabriela et al. PRIMER ENCUENTRO NACIONAL: EDUCANDO A LA NIÑA LOGRAREMOS EL DESARROLLO DE GUATEMALA, informe final. Guatemala, enero 1991.

Pa ri 1991, xe'ch'ab'ex nab'e mul winäq rech k'u kikitziyoj ri wuj kub'än ri ixöq pa uwi' ri uch'ekik puwäq pa wa qatinamit. Ri xe'l wi are chi sib'ilaj utz ri utijoxik ri alitom.

9. Summers, Lawrence. LA INVERSIÓN DE MAYOR IMPACTO. Scientific American. traducción al español Yolanda Mata. Agosto 1992.

9 tanaj

KIB'I' WUJ KACH'ACH'O'XIK

Wa jun nīm ucholaj tata', jun utzalaj chajil puwäq kub'ij chi ri utijonik ri sib'ilaj utz ke'la wi we ta kab'anik chi ke ri qanan qatat kikinim ta quwaq chu pan xuquje' kub'ij chi chab'anoq chaniim.

1. Centro de la Tribuna Internacional de la Mujer Inc.: MOVILIZANDO LA MUJER: EL COMO, CON QUE, POR QUE Y PARA QUE DE UN PROYECTO. Nueva York, 1980.
2. Comisión Eduquemos a la Niña: DIAGNÓSTICO DE LA EDUCACIÓN DE LA NIÑA. Guatemala, 1992.
3. Jean-Michel Croissandeau y Agnes, Yves: LIRE LE JOURNAL. Editions F.P. Lobies, France, 1979.
4. Galo de Lara, Carmen María: SITUACIONES Y DESTREZAS DIDÁCTICAS. Colección Didáctica Contemporánea. Editorial Piedra Santa, Guatemala, 1978.
5. Herz, Barbara y otros: LETTING GIRLS LEARN. The World Bank, Washington, 1991.
6. Judson, Stephanie: A MANUAL ON NONVIOLENCE AND CHILDREN. New society Publishers, New York, 1983.
7. Lewis, Barbara: THE KID'S GUIDE TO SOCIAL ACTION. Free Spirit Publishing, Estados Unidos, 1991.
8. Lima, Ricardo: HÉROES DE LA VIDA COTIDIANA, PERSONAJES MAYAS. Instituto de Lingüística de la Universidad Rafael Landívar. Guatemala, 1991.
9. Ministerio de Educación: Referencias, políticas y estrategias para la educación de las niñas, 1993 - 1998. Guatemala, febrero 1993.
10. Tietjen, Karen: EDUCATING GIRLS: STRATEGIES TO INCREASE ACCESS, PERSISTENCE, AND ACHIEVEMENT. U.S. Agency for International Development, Washington, 1991.
11. UNICEF: THE GIRL CHILD, AN INVESTMENT IN THE FUTURE. Unicef, New York, 1991.

NIK'AJ WUJ CHIK

Wa nik'aj wuj chik ku'b'ij ri:

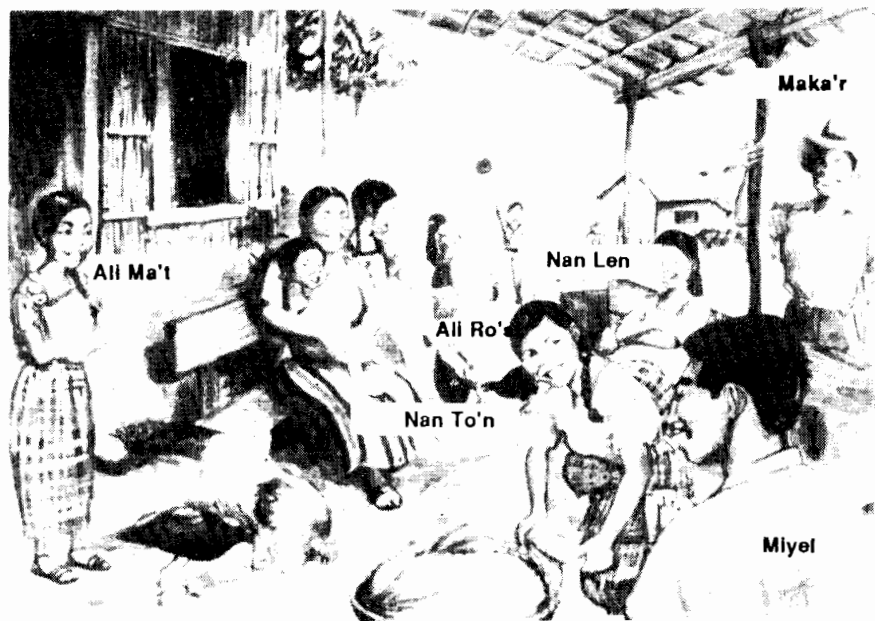
- Nim uxaq wuj "Kik'aslesmal ri ali Mat xuquje' ri ali Ro's"
- Tzjionik "*Ri tijonik kech konojel*"
- Uxaq wuj chak 1 "*Jun q'ij pa ri uk'aslemal jun ali*"
- Uxaq wuj chak 2 "*Jun q'ij pa ri uk'aslemal jun ixöq*"
- Tzjionik
 - "*Uq'ab' ri ajchakib' kikib'ixoj ri kitinamit, Otonilla Damian,*
 - "*Ajkumanel re ri li'an täq juyub' re ri Petén Trinidad Jom'a*"
 - "*Ri jun jalwach re jun tata' kuchajij ri utinamit. Jesús Quiacain*"
 - "*Juanita, kemol achik' utzilaj täq tzjionik Juana Riz*"
- Wachibäl "*Ixoqib' nīm kicholaj wakamik*"
- Ub'antajik ri ali kajawaxik.

Wa jun chak wawa' xb'anik rech k'u ri ajtjionel k'o pa uq'ab' jas täq kab'anik, rech k'u ma k'ax ta k'u kuräq che ri ub'anik uk'utik ri tijonik.

Utz'aqat wuj 1: Nim uwa wuj

KIK'ASLEMAL RI ALI MA'T XUQUJE' ALI RO'S

Uxaq wuj 1

**"Chab'an ri jun chuq'ab' che' taq ri alk'uwal
alitom pa ri tijob'äl"**

(Chi rij wa uxaq wuj)

Kajawaxik:

1. Che'kut ri winäq ke'lik xupuje' pa uwi jas ri kab'an wi ch'awem.
2. Chak'ut keb' jas taq kab'anik pa uwi ri utijonik ri ali: Ri ke ri nan tat, jas ri kakichomaj "Utz we ke'tob' ri ak'alab' cho ja" ri tat kakib'ij "We ta kaqatzukuj kaqab'ano ke' qa täq ri ak'alab' pa ri tijob'äl".

Wuj kab'ixik:

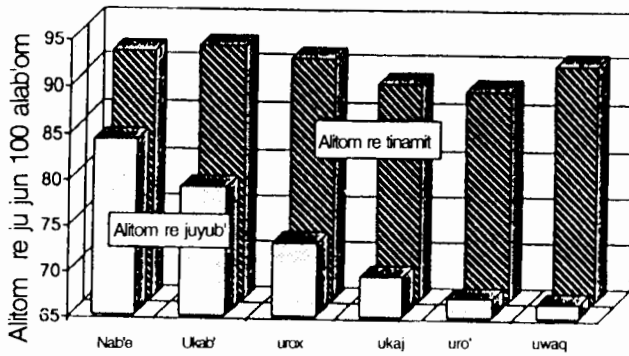
Ri Miyel ri nan To'n e utz taq kikal kib' kikumpale kib': Pa kiwi' ri Maka'r, ri nan Len. Jun q'ij xkiraq kib' pa tzij xkib'ij.

- Ri qalk'uwa'l e nimäq chik, chi wila' ri ali Ro's ri numi'al... xub'ij ri Maka'r sib'ilaj kaki'kotik.
- Ri ali Ma't xuquje'. Kin chomaj ri in chi e utz chik we ke'qa taq ub'i pa tijob'äl -- xub'ij ri nan To'n.
- ¿Utz ta kut nan To'n ri kab'ij la? ¿Ma ta are utz we ke'tob' ri ak'alab' cho ja? ¿Chi la' sib'ilaj ke'chakonik! -- Xu b'ij ri nan Len.
- ¿No kumpale! ma je ta kachoman aloq ri... Chab'ana' aloq jun chuq'ab' ¿Che' täq aläq ri ak'alab' pa ri tijob'äl! - Xub'ij ri tat Miyel

Nik'aj ub'ixik chik:

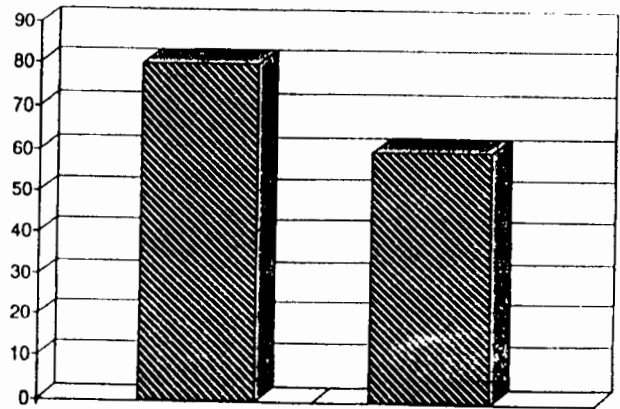
Pa ri Iximulew sib'ilaj nan tat kakichomaj chi ri uk'aslemal ri ali are täq ri chak re choja, ke'kuji' kal; ma kakichomaj täj chi ri alitom, ixoqib' chi utz we kikitijoj kib' kikik'asuj ri kina'oj. Xuquje' e k'o ajtjonelab' je wa ke'chomanik. Rimal täq wa wa nik'aj chomanik wawa' ma ke'tz'ib'ax ta ri ak'alab' pa ri tijob'äl, xuquje' kikiyakan ri tijonik wichanim ri 60 chi ke ri 100 ixoqib' re wa Iximulew ma keta'm täj ke'tz'ib'anik. Rimal ma o'kinaq täj ri alitom pa ri tijob'äl ke' kam ek'i ri kal, xuquje' yab'il kikiraj ri in taq kal ri meb'a'il ko pa täq ri ja.

Ri alitom re juyub' kiki yakan ri nabe täq waqib' junab' re tijob'äl chi kiwach ri alitom re tinamit.

Elanäq w: Anuario Estadístico 1991. Ministerio de Educación, Guatemala

Ixoqib' aj Iximulew ma keta'm ta ke'tz'ib'anik

Elanäq w: Encuesta Nacional de Salud Infantil, 1987

Uxaq wuj 2

Ri nan tat xe'kikoj ri ali Ma't xuquje' ri ali Ro's
pa ri tijob'äl. Ri alitom sib'ilaj xe' ki'kotik

(Ri wa wuj)

Kajawaxik:

1. Che'kut ri alitom re wa tzijonik: ali Ma't xuquje' ali Ro's.
2. Chak'ut ri ki ki'kotemal ri alitom jampa' xe'tz'ib'ax pa tijob'äl; xuquje' ri utzilal kuya chi ke ri kikiraq ri tz'ib' ri usik'inik uwa wuj.

Juchol tz'ib' kasik'ixik:

Are' are ali Ma't xuquje' ali Ro's. wuqub' kijunab' e këb', ali Ma't kalk'uwa'l ri Miyel ruk' ri To'n. Ri ali Ro's kalk'uwa'l ri Maka'r ruk' ri Len. Ri ali Ma't xuquje' ri ali Ro's sib'ilaj xe'ki'kotik jampa' xkito chi ri kitat xe'kitz'ib'aj pa tijob'äl konojel xkib'an ri nab'e junab' e keb' xkich'eko kiraq ri tz'ib' ri sik'inik wuj.

Nik'aj ub'ixik chik:

Pa kiwi' ri ixoqib' e k'o pa wa iximulew ri 45.6% -- ri 1.4 millon ma o'kinaq ta pa tijob'äl ni jun junab'. Ri ma utz ta wi che ri kitijonik ri alitom are chi ri alitom re ri juyub' k'ax na kikiräq. Jawi ri ma o'kinaq ta wi ri alitom pa ri tijoba'l are ri Nab'ajul, San Marcos, Quiché, Alta Verapaz, Chimaltenango. We xa jun junab' kok pa ri tijob'äl kuräq ri tzib', kusikij wuj we man kok chik kasach wa' pa ujolom jas ri xuraqo.

**Winaq ri 10 kijunab' o'kinaq pa tijob'äl we ali,
ala ri junab' kik'isom wi**

Junab' kich'ekom	Alab'om	Alitom	% alab'om ri junab'	% alitom ri Junab'
0	888,639	1,377,346	31.7%	45.6%
1 - 3	816,535	692,436	29.1%	22.9%
4 - 6	695,662	575,869	24.8%	19.0%
7 +	405,593	378,150	14.4%	12.5%
Xe'lawi	2,806,429	3,023,801	100%	100%

Elanäq wi: INE, Encuesta Nacional Socio-Demográfica 1989.

Uxaq wuj 3

Ri ali Ro's xa jun junab' xub'an pa ri tijob'äl. Ri ali Ma't xuk'is ri waqib' junab' xu' ch'ek konojel pa ri tijob'äl

(rij wa wuj)

Kajawaxik:

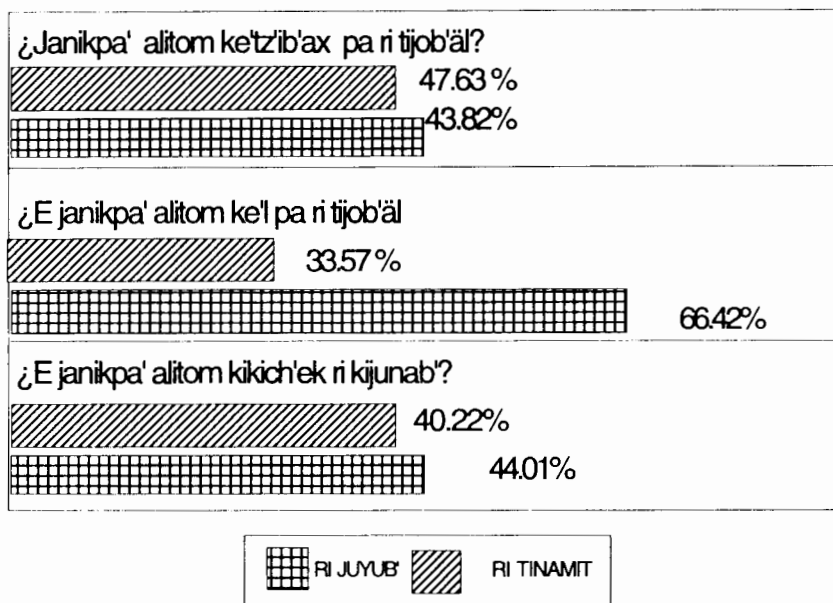
1. Chk'utoq, chraqoq keb' ub'anik: Jun ali kuyakan ri tijonik rech kuto' ri unan utat pa ri kichak, jun chik ri jun ali chik, xto' kumal ri utat kuk'is ri utijonik.

Wuj kasik'ixik:

Ri ali Ro's xa jun junab' xub'an pa ri tijob'äl. Xesax pa ri tijoba'l kumal ri unan utat. Ri tat Miyel ri nan To'n, xkito' ri kak'uwa'l. Ri ali Ma't xk'uj'i na pa tijob'äl. Ri ali Ma't xuch'ek jun junab', jun junab' chik, xopan pa waqib' junab' konojel xu'ch'eko.

Nik'aj ub'ixik chik:

Ri ma utz täj cha re ri tijonik re wa qatinamit. Iximulew are chi ri ak'alab' ko'k pa ri tijob'äl tek'uri' ke'lik. Wa' kilik pa ri urox junab' re tijonik. Ek'i na ri alitom ke'l chi kiwach ri alab'om. Pa täq ri juyub' xa jun ali kuk'is ri waqib' junab' chi kixo'l ri waqxaqib' ko'k pa ri nab'e junab'. Ri 66.42 % chi ke ri alitom etz'ib'am pa ri tijob'äl.

Ri kaxk'ol chi re ri kitijonik ri alitom nīm na pa ri juyub'.

Uxaq wuj 4

Uk'aslemal ri ali Ro's

Nik'aj junab' chik ok'owi naq...

K'ax ri k'aslemal jampa' ma okinaq ta jun pa ri tijob'äl. Sib'ilaj nım ri chak kab'anik. Ma nım ta ri k'exk'ob' k'o pa ri k'aslemal.

(Rij wa wuj)

Kajawaxik:

1. Chak'utoq pa uwi' ri ali Ro's, jas kub'an jun ali xa jun junab' xub'an pa ri tijob'äl.

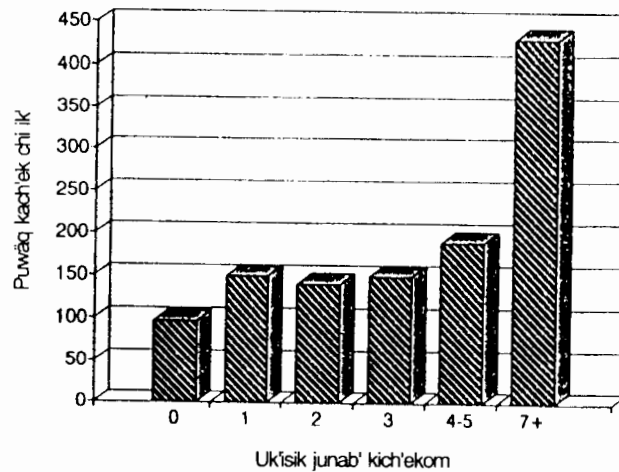
Wuj kasik'ixik:

Ri ali Ma't xuquje' ri ali Ro's xe'kiyik xe'kuli'k, k'o kichoch. Ri rachajil ri ali Ro's ajtikonel, kutik ixim, kinaq', mukun. Ri ali Ro's kak'ayin pa k'ayib'äl. Ri ali Ro's rach'il ri rachajil xe'kuji' job' kalk'uwa'l xe'kam keb' sib'ilaj xe'chakunik. jısb'ilaj Kax ri kık'aslemal ri ali Ro's!

Nik'aj ub'ixik chik:

Kik'amom kib' ri ureta'mb'äl jun ali, ixöq ruk' ri kuch'eko, ri karaj ne' kuch'eko. Jun ixöq xa jun junab' xub'an pa ri tijob'äl xa Q150.00 kuch'eko, ri jun ri xob'an waqib' junab' pa ri tijoba'l karaj kuch'ek Q400.00 chi ik'. Wa puwäq pa uq'ab' ri ixöq katob' chi re ri to'nik pa ri ja. Nik'aj ta'onik ub'anom ri INCAP (Instituto de Nutricion de Centroamérica y Panamá) ub'anom konojel tinamit re wa Iximulew kub'ij chi 68% re ri kal ri ixoqib' ma keta'm täj ke'tz'ib'anik ma ke'kil ta ri kal. Chi ri 38.7% ma e al täj. Ma jetawa' kuk' ri ixoqib' o'kinaq pa tijoba'l. Xuquje' kuk'utu chi ekaminaq na k'i ri kal ri ixoqib' ri ma o'kinaq ta pa tijob'äl. Sib'ilaj ma ek'i ta jampa' ri ixöq ub'anom kajib' junab' pa ri tijob'äl. Wa Iximulew are ukab' tinamit re Latinoamérica ri ek', ri ak'alab' ke'kamik.

Ri ki kich'ek ri ixoqib' pa cha ri junab'
kib'anom pa tijob'äl

Uxaq wuj 5

Ri ali Ma't xuk'is ri utijonik re waqib' junab' xukoj jun uk'ayib'äl sib'ilaj kajawax kumal ri uwinaq

(rij wa wuj)

Ri kajawaxik:

1. Chak'utoq, chi löq chi rij ri ali Ma't, jujun jas täq ri uk'aslemal jun ixöq kuk'is ri utijonik.

Wuj kasik'ixik:

Xuquje ri ali Ma't xk'uli'k ruk' jun ajchak kel chi kinaqaj. Ri Juan Camja' e këb' xkito'kib' xkikoj jun kik'ayb'äl. Wichanim ri ali Ma't sib'ilaj nïm ri kuch'eko. ri ali Ma't ri rachajil sib'ilaj kachakunik. ¡Sib'ilaj utz na ri uk'aslemal!

- Utz kinwil wi kinchakun pa ri nuk'ayib'äl. Nïm nupuwaq kinch'eko ¡kinto' ri nutinamit!

Nik'aj tzij chik kab'ixik:

Kilitajik chi konojel junab' ri ixoqib' ke'chakunik, ke'tob' che ri uk'arniq puwak pa ri kichoch. K'o ke' chakun pa k'ayiba'l, pa täq taq'aj sib'ilaj kax kakik'is ri kitijonik. We kikitijoj kib' ruk' wa' ke'kunik kikito' kib' pa ri kik'aslemal. We okinaq ri ak'al pa tijob'äl kuräq utzalaj täq chak, nïm na kuch'eko xuquje' kato' kumal täq kaxlan täq winäq ke'tob'ik.

Uxaq wuj 6

**Jampa' jun ixöq uk'isom ri utijonik re waqib' junab'.
Ku'ch'ob' ri yab'il, utz na kib'anik ri kiwa ri ral kub'ano**

(Rij wa wuj)

Kajawaxik:

1. Chk'utoq, chi löq pa uwi' ri ali Ma't, nik'aj ub'anik ri uk'aslemal jun ali ma xuk'is ta ri waqib' junab' pa ri tijob'äl.

Wuj kasik'ixik:

Ri ali Ma't utijom rib' ku'ch'ob' ri yab'il, k'i na uwach ri urakil kub'ano. Ke'riliy na ri ral. Xuquje' ku'to' che täq ri kichak re tijob'äl. Ri ali Ma't kamalb'e ke nan tat pa ri tijob'äl.

Nik'aj ub'ixik chik:

Jun ixöq k'i junab' ub'anom pa ri tijob'äl utz che ri kik'aslemal ri ral rumal ri: reta'm ri kib'anik ri yab'il reta'm chi kaxol uwach ri katijowik, kuya incaparina cha ke ri ral kutzukuj ri aj kunanel jampa' kayiwaj ri ral kaqaj ula ri kikamikal ri akalab' pu ne ta xa kajib' junab' ub'anom pa ri tijob'äl. Xuquje' ke' k'iy na ri kal ke' pajan na xuquje' kakun na ku'to' ri ral. Sib'ilaj utz we ri ali okinaq pa tijob'äl cho ri tat.

Uxaq wuj 7

¡Sib'ilaj utz we ko'k ri ak'alab' alitom pa ri tijob'äl

(Rij wa wuj)

Kajawaxik:

1. Ri xe'la wi ri ki tzij wa qanan qatat re wa tzijonik.

Wuj kasik'ixik:

--Kumpale Miyel k'ax kina'o chi ri ali Ro's k'ax kuraqo -- kacha ri tat Maka'r.

--Tzij sib'ilaj kachakunik ri nuRo's, ma nim ta kuch'eko. ¡Jas ta k'u che! xuta ri nan Len sib'ilaj kab'isonik.

--Kaj utz ta na ub'anom we ta xuk'is ri utijonik ri tijonik sib'ilaj utz ¡chi wila pu le ali Ma't ! -- kacha ri tat Miyel.

--¡kumpale! ¿kul chech aloq xojtzijon wa' pa uwi' wawa' najtir. Kulchech aloq Nan To'n.

Nik'aj ub'ixik chik:

Jampa' ke'b'e ri alitom pa ri tijob'äl, jun chik pa ri ja jun chik kab'anow ri chak kob'an ri are'; are ri nan kab'anow wawa nik'aj chak wawa'. Rumal wa ma kataq ta ri ak'al pa ri tijob'äl. Are' ke'chokon na choja chi kiwach ri alab'om. Sib'ilaj nan tat ma ke'kitaq ta ri alitom pa ri tijob'äl, ma kacho max täj chi uta na ri tijob'äl chi ke ri alitom.

Uxaq wuj 8

¡We ke'qakoj ri qalk'uwa'l pa ri tijob'äl qonojel kos ch'ekenik!

(rij wa uxaq wuj)

Kajawixik:

1. Chach'ob' uwach ri retal *"we kakitijoj kib' ri qalk'uwa'l qonojel utz kojelik"*.
2. Chab'ixoq jas ri kachomaxik, kana' ik pa uwi' ri wachib'äl, ri xtatab'exik, rix raqik.

Wuj kasik'ixik:

- ¡We ri qalk'uwa'l kakitijoj kib', qonojel utz kojelik! -- kakib'ij ri jun ja winäq, ri tinamit.
 --¡In xuquje' kinch'ek ri waqib' junab'! -- kub'ij ri ral ri ali Ma't, rak'am jun wuj pa jun uq'ab', kuyak ri jun chik

Ri tijonik

Pa cha ronojel junab' ri nan Xu'an kab'e pa tijob'al jampa ku'tzib'aj ri ral.

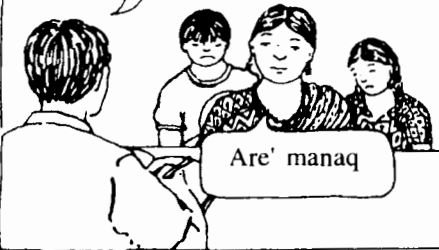
Naj rix kaye'j na ri nan Juana jampa'xopan ri ajtijonel

Ajtijonel xinpe che ri utz'ib'axik wa wal

Utz nuk'uri nan Xu'an ri a Lu'is kok pa job' junab' re tijonik.

Ri ali Alicia pa ukaj junab' re tijonik

Are' manaq

¿Jas che manaq? ri are' jun utz alajtijoxel

Je', ri are' kojuto' na choja' xuquje' ¿jas tab'a kuch'ek che ri tijonik? ri uchak ri ixöq are ri k'olem cho ja.

Je' nan wakamik sib'ilaj kax ri k'aslemal. Sib'ilaj utz we ta ri ali Alicia kuk'ista ri utijonik, rech k'u kuto' aloq

Je' tuk'u

Chi lala we ku ch'ek ri al Alicia waqib' junab' pa ri tijb'äl, wa' katob'anik rech k'u ri are' ku'to' ri uchaq, kub'an utza täq rikil ma kayawaj täj.

Ma sach cha qe chi xa su kojbe' wi pa tijob'äl. Ri ley kub'ij: chi ma toq che ri ak'al ri jun rechibal pa uwi ri rutzilib'äl ri uk'aslemal.

Susti'o's ma weta'm tak'uri'

Ma weta'm tuk'u ri in chi tajan kinb'an k'ax che ri uk'aslemal ri wal

Chab'ana la toq'ob', chatz'ib'aj la ri ali Alicia ka pe chuwe'q kuk'amulo ri uwuj. Kinkun wa' kinb'ij chi re ri alu'

Maltyox nan

K'amo nan Xuan

Ri ali Alicia kub'an jun ixöq nim ruxik pa ri utinamit.

Ri ali Alicia pa ukaj junab' re tijonik

RI NIMALAJ WUJ RE RI TAQANIK RECH RI AMAQ'SWAN TINIMIT DIXMULEW

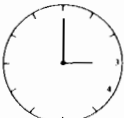

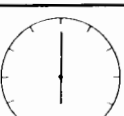

Ujulajuj re kajkal taqanik
Ri q'atb'ältzij xasu uchak wi kuya kitjonik konojel ri winäq re wa bimulew.

Ukab'lajuj re kajkal taqanik
Ri upatan ri tijonik are kuk'iyisaj ri winäq pa ri uchomab'äl una'oj.

Uroxajuj re kajkal taqanik
Gonojel qe xuquje' xasu kojbe' wi pa ri tijob'äl uya'om ri q'atb'ältzij.

Jun q'ij pa ri uk'aslemal jun ali

Ramaj	chak	jas kachakuxik
5 - 6 aq'ab 		
6 - 7 aq'ab 		
7 - 8 aq'ab 		
8 - 9 aq'ab 		
9 - 10 aq'ab 		
10 - 11 aq'ab' 		
11 - 12 b'eq'ij 		
12 - 1 b'eq'ij 		
1 - 2 b'eq'ij 		
2 - 3 b'eq'ij 		

Ramaj	Chak	Jas kachakuxik	
3-4 b'eq'ij 			
4-5 b'eq'ij 			
5-6 b'eq'ij 			
6-7 xokaq'ab' 			
7-8 xokaq'ab' 			
8-9 xokaq'ab' 			
9-10 xokaq'ab' 			
	Janik'pa' chi konojel ri chak xb'anik:	Kaslemat:	kaslemal ri Jas t'iq kab'anik pa ri kaslemat
		Jax:	Utzilal kuk' ri nik'aj win'eq ch'ic
		Noj'ib'al pa ri jun ja win'eq:	Etzanem:
		Puwaq kok pa jun ja:	Tjonik ke jujunal:
			Chak re ri tinamit kab'anik

Jun q'ij pa ri uk'aslemal jun ixöq

Ramaj	chak	jas kachakuxik
5 - 6 aq'ab 		
6 - 7 aq'ab 		
7 - 8 aq'ab 		
8 - 9 aq'ab 		
9 - 10 aq'ab 		
10 - 11 aq'ab' 		
11 - 12 b'eq'ij 		
12 - 1 b'eq'ij 		
1 - 2 b'eq'ij 		
2 - 3 b'eq'ij 		

Ramaj	Chak	Jas kachakuxik	
3-4 b'eq'ij 			
4-5 b'eq'ij 			
5-6 b'eq'ij 			
6-7 xokaq'ab' 			
7-8 xokaq'ab' 			
8-9 xokaq'ab' 			
9-10 xokaq'ab' 			
		K'aslemal:	K'aslemal ri Jas täq kab'anik pa:
		Jax	Utziäl kuk' ri nik'aj winäq chik:
		Nojib'äl pa ri jun ja winäq:	Etzanem:
		Puwaq kok pa jun ja:	Tijonik ke jujunal:
			Chak re ri tinamit kab'anik:

Jun wuj chik 5

LAJ TÄQ TZIJONIK

“Uq'ab' ri ajchak kub'ixoj ri utinamit, Otonila Damián”

“Ri aj kunanel re li'an täq ulew re Petén, Trinidad Jomá”

“Ri xub'an ri jun patan pa uwi' ri jun tinamit, Jesús Quiacain”

“Ri ali Xu'an, kemenel re achik' Jas täq re k'aslemal, Juana Riz”

Uq'ab' ri ajchak kub'ixoj ri utinamit.

Otonila Damián

In, Otonila Damián Gregorio xinalax pa ri 12 re uwaq ik' re jun junab' re 1,945, pa jun meb'il ja re xan uwi' re kaqa täq xot lemom pa uwi nimaq täq tem. Jun ja junam kuk' nik'aj chik eyakom pa ri juyub' ub'i pa ri tinamit San Luis Jilotepeque re nimaläj tinamit Jalapa.

Chi ke ri nunan nutat Anastasio Damián González ri Eulalia Gregorio Martínez, In innab'e k'alk'uwal ali sib'ilaj xe'ki'kotik wuk'. Ri nutat chi xu chomaj chi ri in xinulik che rach'il to'nel re nunan cho ja. Ri nunan sib'ilaj ri uki'kotemal rumal ri sib'ilaj na'oj kuya chu we jas ri xk'ut cho ri are' rumal ri unan, xuqoje' re ri ratit.

Sib'ilaj in inlaj jampa' xinch'ob' ri b'e, k'ayib'al re ri tinamit ruk' ri kik'ok'al xuquje' ri ke'wachinik in k'o cho rachaq ri nunan inpison pa pera'j ink'olom cho ri kaqiq' ri ulew, kinetz'an ruk' ri uwi' ri nunan, kina xa inmaq'in, xuquje' ink'oitajik. Su chi la' xnok che ri uch'ob'ik täq ri niim täq b'e, xuquje' jampa' ri nunan kararej ja' aq'ab', b'eq'ij, jampa' ku'tzukuj k'im kachokon che ri "*uporoxik*" q'eb'al, b'oj nik'aj jas täq chik re ulew.

Jampa' xintz'aqatisaj wuqub' nujunab' ri nunan sib'ilaj utz sub'an che ri uk'utik ri nupatan. Ri are' jampa' xub'an wawa jun patan ub'ano ruk' ranima pa cha kab'an pa ri qatinamit Poqomam.

Ronojel aq'ab' kojwa'lijik ruk' ri nunan. Kinuto' che ri ukojik ri watz'eyaq, tekuri' kinb'e kinto' che täq ri uchak, kojxuki' chu täq ri qaka' che ri uke'xik ri qatzi, ri nunan niim ri uka' ri are', ri we in in ko'l. Tek'uri' kaqalej ri qa'q'or lejtajik koj kub'il chi rij ri xk'ub' kojwi'k.

Sib'ilaj utz kinwil ri in jampa' kopan ri lajuj ramaj, rumal kojok che täq ri qapatan ri ub'anik b'oj. In sib'ilaj utz kinwilo rumal kinetz'anik re "*in ri'j chik*". Ri nunan kinukub'a' chuwach chu jun xan ku'ya inlaj täq q'eb'al, t'u'uy pa nuq'ab' rech k'u kinraq ri ub'anik ri uchak ri are'. Rech k'u utz na kel wa jun chak wamal ruk' ri nuq'a'b wikiq'ab' kink'ama jun "*ub'oq'och masat*" wawa' jun ub'aq q'ayes ne', ketekik kachupke'nik, kinjuqu ka jampa' utz kel ri nuchak ri t'u'uy sib'ilaj utz kelik, ka julke' nik.

Jampa' koj kun che ri umulixik k'i t'u'uy, b'oj ke' qa "poroj" jun niim ramaj, jampa' "*ke' porotajik*" ke'qesaj nik'aj utzalaj täq b'oj ke'qak'ayij pa k'ayib'al. Pa wa jun q'ij wawa' ri nunan xu'jach ri inlaj täq b'oj pa nuq'ab' xinxi'kinik xink'ut chi kiwach ri wach'il.

Jampa' xtz'aqat waqlajuj nujunab' ma kinwaj täj kinwa'lijik, kinchakunik, ri nunan xrilo. Ma k'o ta xub'ij chu we are' xuchomaj chi wa' are kab'anow ri nujunab'. Wa' ma xk'exk'ob' ta wa' pa ri jun q'ij, jampa' xin jeq ri nuchak re ri ub'anik b'oj xinoq'ik xinb'ij che chi ma kinwaj täj kinchakunik are' xwa'lik xub'ij chu we:

—*Chawila' Otonila ri jun we man kachakunik ma kawa' täj... Jun ma kakun täj kuch'ek ta ri uq'ij, at tajan katk'iyik. Pa jun keb' oxib' ajunab' kok a wajaw la' ...we man kawaj kachukuj ri ub'anik b'o'j ¿Jas tuk'u ri uto'ik ri awach'il kab'ano jampa' at k'ulanik?*

Jun wi xinna' wib', xinsachik. Chi' xina' chi xk'exk'ob' ri nuk'aslemal, kinb'e pa täq ri juyub', taq'aj: sib'ilaj utz kinna' ri kuxlab' ri q'ayes... Ri nutza'm xk'exk'ob'ik, wa weta'm täj are ne ri rilik jas täq jun wi chi ri kilik kinb'ano xink'exk'ob'ik, konojel utz kinwil ri jas täq, ronojel ri jas täq kinloq'aj.

Ri chak kinb'an ronojel q'ij xa jun wi, ri kak'exk'ob' ronojel q'ij are ri nuhomab'al. Ri chak sib'ilaj utz xinwilo che täq ri kinb'ano are ri rereraxik ja'. Jampa' kinb'e che ri rerekik ri ja' kinraq wach'il alitomab' sib'ilaj kojki'kotik, koj etze'nik jampa' koj'b'e pa täq ri b'e.

Sib'ilaj k'i kuwichin ri uq qakojom. Qapuch'um ri qawi', qakojom xaq'ap mo'rmoj raxroj ruk' kaq. Koj lalatik, kaqab'an jun lalatem ke'la wi pa uwi' jorjotem, ak'alal. Xa oj junam kuk' ri kib'ixonix ri rap chiköp pa jun b'eq'ij.

Jampa' kojopan chi ri k'uwa'. K'ya'laj alab'om, K'ete' xu'l pa täq ri kichak oj kaye'm, ma kikik'ut täq chi xa oj kaye'm. Oj sib'ilaj koj k'ixik utz ta kaqana' wi qib'. Jampa' koj tzalijik kojch'aw pa uwi'. In kinuch'ab'ej jun ala ub'i' a Wisente. Utz ta kina' wi wib' jampa' kinuch'ab'ej wawa jun ala, sib'ilaj kinutzu' che täq ri nub'oq'owach jampa' katzijon wuk'. Kina' ri in chi kak'at ri nupalaj jampa' kinutzu' chanin kika'y cho täq ulew, pa täq nuxukut, makin raq täj jas ri kinb'ano.

Utz täj kina' wi wa wawa', ronojel aq'ab' kinachik'ik pa uwi' wa', sib'ilaj kinwaye'j kopan ri b'eq'ij. Koponik, ijek'un'! utz kinwil wi ri jun ala.

K'ate'q jun b'eq'ij ri Awisente e rach'il ri utat xo'pan cho ja che ri nuta'ik che k'ulanem. Ri nutat xinuchapo xuta chu we.

—*¿Kawaj katk'uli' ruk' wa Awisenta numi'al?*

Ri nuchi' maxkun täj xub'ij ni jun tzij... Ri nuka'yib'al xuxu' xkunik xka'y cho ri ulew; xuxu' ri jujolom xsolob'ik xub'ij chi utz... Ri Awisente chu wajxaq q'ij kine' rila' xuquje xuk'am ub'i jun eqa'n qasi'.

Xo'k'ow ri ik', xopan ri q'ij re ri k'ulanem. Ri nunan, xuquje' ri wachalal xkijam ri u pa ri ja xkisak'ajaj xkiwiqo, xkijub'uj xaqchaj cho täq ri ulew ronojel ri ja, pa täq ri raqan ja, cho ri ja. Xkinak' säq täq retz'ab'a'lil ri ja cho täq ri xan, chu xe' täq ri tem re ri ja. Xuquje' ri nunam xub'an wa ri kaya' chi ke ri winäq ko' pan pa ri k'ulanem. Sib'ilaj k'i ri xb'am pa wa jun q'ij patan chi ki'kotemal. Aq'ab' xinkoj ri k'ak' watz'iyäq, xinkoj jun wuq raxroj, xarxoj q'eq upam. Ri nupo't säq k'o nik'aj retz'ab'a'lil rax chi nuqul, ri nunan xupuch'uj ri uwi' tek'uri' xukoj jun xaq'ap pa ri nujolom rax. Kijolom kib' ri puchum pa ri nujolom, ri utzam jek'om chi nuwach. Ri nutat kub'ij chi wab'anom che wa nuwi' je k'o kojom retz'ab'a'lil ri nujolom, kilatajik chi pa cha jun kotz'ij atinasan pa ja'.

Ruk' ri Awisente xqayak ri qachoch pa ri juyub' ub'i Izotes, uk'u'x ri b'anb'al t'u'y San Luis Jilotepeque. Jun utzilaj juyub'. Pa täq wa juyub' wawa' sib'ilaj utz koq ri rap täq chiköp pa jun q'ij, kikib'an na aq'ab' xuquje' b'eq'ij.

Xe' k'ujj' ka'ib' qalk'uwa'l alitom, xacha' ri qachak cho ja qonojel kaqachakuj. Ri ub'anik täq ri chak in kinilow le utz kab'an cha rech. Utz ub'anik wa chak kaqab'ano pa cha ri k'utum kan chaqe ojer kumal ri qati't qamam Poqomam. Sib'ilaj je'l kinkil ri winäq ri kikib'an ke wawa chak wawa' pa ri San Luis.

Wach'il ri nunan qak'ayim wa wa qachak pa täq ri nimaq täq nimaq'ij kab'an pa ri tinamit bximulew. Xkeb' junab' xe'qak'am ub'i wa qachak pa ri nimatinamit. Wa kamik kujtzukux kumal kaxlan täq winäq xuquje' qawinaq. Ri qachak b'e naq pa täq Alemania, Francia, Estados Unidos.

Nuk'amon ub'i jun utzilaj chomanik pa uwi' ri qak'aslemal kiyo'm kan ri a ke'tal. In jun utzilaj ixöq, kinki'kotik. Ma k'o ta chi kinrayij uwach cho ri jas täq k'o wuk'. Kinmaltiyoxij che ri utzalaj nuk'aslemal. Kinmaltiyoxij che ri Ajaw ulew pa kiwi' ri wachajil ri wal, are' ri utzilaj yo'm chu we. Utz ri qak'aslemal k'olinaq, koj'ikotik, ri k'aslemal usipam ri sib'ilaj utzilaj cha qe, ri Uk'u'x ri c (e¿~Ä

Ri ajkunanel re ri li'an täq ulew re Ri Petén.

Trinidad Jomá.

Ri nub'i are Trinidad Jomá Cortez. Xinalax pa ri 26 re ri uro' ik' re jun junab' re 1902 pa ri uk'ux ri jun ja winäq aj Itza, pa ri jun aldey San Juan, re ri tinamit re San José, Petén; pa täq ri K'im, uche'al täq ri alanxax chunaqaj ri tinamit México.

Wa jun ulew wawa wa' San Juan k'ax xuraqo nik'aj junab' cha qij rumal ri ch'o'j xb'anik ri aj Campeche, aj Quintana Ro xkina' kib' rumal wa wawa'. Qawinaq xe'b'e naj rumal wa wa ch'o'j wawa' xe'b'e San Juan, pa täq nik'aj tinamit chik xe'be' wi. K'ax xub'an wa wawa' che ri qak'aslemal oj oj aj Sanjuaneros, rumal wa' ri nutat, Santiago Jomá, ri nunan, Fernanda Cortez ri in in jun chi ak'al wajxaqib' nujunab'—, xqajeq jun b'inem kax, kosib'inaqil pa täq ri kache'laj xojo pan: pa ri San José, chuchi' ri cho Petén Itzá.

Chi la' xqajeq chi jun qak'aslemal ki'koteb'al. Ri nutat xuraq uchak ruk' kach'— winäq wa' kikesaj ri uja'il ri che' ub'i' Chicozapote che ri ub'anik kach'— ri uki'kotemal ri jun ja winäq ma naj täj xuch'ijo: ki' ta ri ik' xok'owik ri nutat xyiwajik xkamik.

Oj keb' ruk' ri nunan xojkanaj kanoq pa ri b'is, qatukel pa ri meb'a'il, ma xqataqib' che ri k'ax: oj keb' xqab'an ab' che ki, xe'qab'an laq re ulew, xqachap kar, xe'qach'aj katz'ey aq winäq... xqayak jun qachoch chi ri cho, b'e kab'e pa San Andres.

Xok'ow ri ramaj... jun chaq'ab' —Jampa' nuk'ison chi ri wuqlajuj nujunab'— xokopan cho ja ri nan Chel na, jun utzalaj chichu', lyom ri uchak reta'm ronojel ri kab'an pa ri tinamit San José; ma xch'aw täj xub'ij cha qe ko: —*Trinidad, kamik kutzir ri ali chus, re ri Cruz Sosa, ¡Tanoq! kuyula..., xokaq'ab' nan Fernanda..., ¡chawane'j wal...!*

Xojelub'i chanin, maxqach'ab'ej ta chi kan ri nunan. Pa ri b'e, ri nan Chelina xub'ij chu we —*kawil at, ali Trinidad..., at utz chik kat kunchila' chech...*

Are nab'e mul, nutukel ri in naj tir nuto'm ri Chelina che kilik nik'aj yawab' chik, wichanim xopanik chi nutuikel chi ri riik ri jun yawab'.

Oxib' ramaj re aq'ab' xk'ij' jun ala xok a Marciano Sosa Chech. Nab'e ak'al xink'ulaj jampa' wuqlajuj nujunab' sib'ilaj kinki'kotik jampa' kul chuwech. Utz xe'i ri nab'e nuchak k'ax xin raq che ri ub'anik xinkun chech. Ruk' ri jun nab'e chaq xinmaj kik'ulaxik ak'alab' are wa' jun chak nub'anom pa uwi' ri nutinamit.

Xink'uli ruk' ri a Macario Chatá, wajxaqib' ri qalk'uwa'l xe'k'ujik, xa e kajib' xe'k'asi'k: Emiliana, Virginia, Santiago, a Macario.

Xinmajo kinto' ri wachajil ruk' ri uchak. Xinto' che ri uchakuxik ri ulew, xuquje' xinto' che ri chak ruk' ri kach'. Xinb'e ruk' pa täq ri k'ache'laj re Petén, xinb'an ri uwa kiwa ri nik'aj ajchakib' chik.

Ri nuchak are ri lyomanik, kinwil ixoqib' re San Andres, San Benito, Sajpuy, utz xkil ri qanan qatat che wa junuchak pa ri uk'u'x ri Petén.

Ri nimaq täq q'atb'altzj xinkich'ab'ej, chi kintijoj wib' pa ri rachoch ywab' re San Benito. Chi la' xink'usuj chi jub'iq' ri weta'mab'al pa uwi' ri iyomanik k'i re weta'mab'al.

Xinch'ab'ex pa ri kachoch yawab'il re San Luis Petén. Rech kinchakun chi la', xinchakun. Ka'ib' junab' chi la', xinelik rumal ri kinwaj kink'ujij' kuk' ri wal wachajil. Jampa' xintzaliq uloq xqatik qachoch San Andres Xinchakuj ri kunanik, in nab'e ajkunanel re ri tinamit ixöq k'o uwuj.

Jun aq'ab', sib'ilaj aq'ab' k'o winäq ke' ch'aw chi rij ri wichoch xinta ri rin. Jumulaj winäq b'a', xkita chu we kinkunaj jun. Kak'am ulo jun tata' ub'í Cándido Tzul, jachin k'o q'aq' chi rij, ma kakun täj kach'awik. Xintor ri uchija xkib'ij chu we uyab' wa tata' xa b'anom chech. Xkib'ij chi ri Cándido Tzul xa xutzukuj ru' kutuwiniq ri lxtab'ay, kab'ixik chi wa wawa' jun ixöq wa' säq ratz'eyaq, ma kuk'ut ta ri upalaj, q'eq ri uwi' pimri'. Kelulo chi kiwach ri achi'ab' ke'b'in pa ri alaj b'e q'equ'm pa täq chaq'ab'.

Ri tzij are chi ri Cándido ri k'o che are ri kuya'o ri kuya che ri jun winäq karil wa wa k'utuwiniq wawa'. E rach'il ri rixoqil xkikoj pa ja xkikub'a' jawi xinb'ij wi chi ke kiki ya wi.

Pa ri ja k'o jun ruexa, k'o sib'ilaj kiwachib'al tyox xuquje' e k'o nikaj uk'olib'al täq nukotz'ij, xuquje' kotz'ij säq xuquje' chila e k'o k'i nukub'al pa täq lime't. Uxaq täq che', ukotz'ijal, urab' täq che' ja' tewachu'm tzam.

Xinxuki chi rij ri tat Cándido, xiub'ij ch'ab'al xinwila'chij che ri ub'aqwach, uchi', raq'. Xin chap rij uq'ab' —xina' ri chak tajan kub'an ri ranima— xin jeq ri nuchak: xinkoj nik'aj uxaq che' che ri ujolom, xinchapo ruk' nuq'ab'.

Xin wok'owisaj jorom tewechu'm chi rij ri tata' Cándido, k'i na xin koj chupalaj pa ujolom chu uqul. K'ya'laj mul xinb'an wa' xib'ilaj ko xinchapo. Xinb'an nik'aj k'ix xintik cho ri utz'u'mal rech k'o kelulo ri kaqij' ukinaq pa ri utz'u'mal. We xelulo wa' wa kaqij' wawa' chanim wa' kutzir wa tata'.

Je wa' ri tat Cándido xtzalij uloq xujeq tzij oq'ej, xin täq che ri uch'ab'exik ri rixoqil, xin ya chi ub'i nikaj kunub'an chik kub'an cho ja' cha re ri tata' oxib' mul pa ri jun q'ij, xinb'ij ub'i jun kunab'al re uxaq alanxax, nik'aj chik, kaya' kab' chu pam, kaya' che chi b'elejeb' q'ij. Wa' katob'ik chi kawar ri tata'. Ri rixoqil ri tata' xkimaltyoxij chu we. Pa wa qa tinimit lximulew ri qak'aslemal k'i ri kajonik k'olik pa uwi' ri kunub'al re täq che', sib'ilaj katob'ik.

Ri chak re —ajkunanel— are tzukunik re täq kunub'al. Rech k'u ke'to' ri qanan qatat pa uq'ab' ri k'ax, ri kaya' chi na jub'iq' ri uk'aslemal pa chin ta ne ri ri yawa'b'.

Ri ojer wa k'o ta ja ke yawab'ib', xuquje' ma k'o ta kunub'al pa ri Petén. Ri kachoch yawab'ib' naqaj are ri San Benito we chi raqan ri winäq kab'ek ma naj täj we pa ja' xa kaqaxax ri ja'.

Rumal wa' sib'ilaj niim ucholaj ri chak kinb'ano pa uwi' ri kunanik, in ma kintata puwäq che ri kutzirisaxik ri winäq chi ju jun kikiyakan puwäq che ri kutzirisaxik janik'pa' ri kakaj ri are'; nik'aj kiya puwäq, awaj, ixim, kinaq'.

Sib'ilaj ri ija' nuya'om pa ri nuk'aslemal, achi'ab', ixoqib', ak'alab', alaj täq ajtjoxelab' ke'jet wuk' ke'kita täq tzij chu we pa tzij Itza. Ajkunelab' kita täq jas täq chu we...

Kikib'ij chu we chi q'alaj jampa' kinb'in pa täq ri b'e re ri tinamit. Ruk' ri nuch'amiy kinb'inik. Jachin ri kintatab'enik reta'm chi inb'enaq che ri ukunaxik jun winäq je wi ri nuk'aslemal wa'. Ri qanan qatat kikiimaltyoxij cha re ri ajaw pa uwi' ri uk'aslemal ri chichu', rech k'u kak'ujina jun junab', jun junab' chik kuk' k'a jampa' ri ajaw karaj.

Ri xub'an jun patan pa uwi ri utinamit.

Jesús Quiacain.

Xink'ují pa ri ju'lajuj re ri b'elej ik' re jun junab' 1,920 pa ri tinamit San Pedro La Laguna, re Sololá. Ri lyom —Chuchu' ku'k'ulaj ak'alab'— xril ri nunan, xinuch'aj pa maq'in ja' rach'il ch'ipaq, xinusu' xukoj watz'eyaq —che nukoson—, nuxa' xukoj jun ch'iqap atz'eyaq mu's kapetik, ri upatan are uq xinujach che ri nunan, ri nub'i' xukojo are Jusús, oj ka'ib' xoj wor jub'iq'.

Xok'ow ri q'ij ri lyom xtzalij u löq che ri rilik ri nunan, ri in ri', inlaj ral. Xojilatajik ri chichu' xtzijon ruk' ri nunan utukel, xub'ij che ri k'utunik xuya cha re jampa' ri nunan xinralaj.

Kab'ixik chi ri lyomab' aj Tz'utujil, ním ri kicholaj ním ri keta'mab'al. Are' keta'm jas ri kub'an ri jun ak'al jampa' kak'yik. Ri iyom xub'ij che ri nunan chi mub'ij chu we ri xub'ij ri are' che, ni che jun winäq chik.

Xink'iyik chi rij ri nunan sib'ilaj xinriij cho ri jab', q'ij, K'o q'ij xinuyakan cho ja nutukel. Sib'ilaj kinriij kanoq pa cha ri kab'an pa ri k'aslemal Tz'utujil. Ri ak'alab' ke'kanaj kan kutukel ke'xib'ixik kumal ri "*spirit*" rumal wa' ri nunan ku'yakan keb' mache't kuk'ulujam kib', jun tol ne' ruk' ja' chu xe' ri ab' inq'oyol wi; ruk' wa' ri spirit ke'b'ek— je' kachomax wa'— jampa' kakil ri ja' ke'b'ek.

Jampa' xintz'aqatisaj wuqub' nujunab' in kinta chi ucholaj ri kib'ij ri nunan nutat chu we kinb'ano jas ri kiki täq wi, kinwilij ri inlaj täq nuchaq' kinetz'an kuk' che "*Ja'* ", "*tiko'nik*" xuquje' "*etz'anem re ch'ich'*" xuquje' "*kaqab'an*" wa ruk' xoq'ol.

Ri nutat sib'ilaj ri utzalaj na'oj xkiya chu we Jewa' xin raq uch'ajik atz'eyaq, nunan xinraq kem, ub'anik lej, ri nunan kuya q'or chu we kub'i; chu we chab'ana awe. Jampa' xk'is laiuj nujunab', xraj "*xink'aq*" ri q'or pa ri xot "*xinsolkopij*" xiquje' xin koj'aq' xinpaq' si'.

Xinok pa tijob'al re San Pedro xink'is ri waqib' junab' re tijob'al. Xinelik rumal kinchokon che ri nunan choja. Pa ri tijob'al xinraq wi kintz'ijon pa kaxlan tzi, kintz'ib'anik, kinsik'ij uwa wuj nik'aj jas täq chik kachakon pa ri nuk'aslemal.

Jampa' xin jeq wajxaqlajun nujunab', xinok pa ri junab' re ajawanik re jas täq. Xinch'ob' uwach ri a Gerónimo Morales, kinwa'kat ruk' ronojel b'eq'ij. Koj wa'kat cho ri park ruk', chiri ri k'yib'al xuquje' koj wa'kat chi täq ri cho, koje'kuloq chutaq ri ab'aj xuquje' ri alon kinula chi ke ri nunan nutat tek'uri' jun ri q'ij xojk'ul'ik.

Sib'ilaj nirm ri nuki'kotemal pa ri k'ak' nuk'aslemal. Aq'ab' re ri kajib' re ri ukab' ik' re jun junab' pa ri 1,976 sib'ilaj nirm ri q'ij xub'ano chu we ri in xuquje' nik'aj winäq chik. Pa ri oxib' ramaj re aq'ab' oj k'aslik kojbinik ma qeta'm täq jawich' kojbe wi qaxim qib' rumal ri kab'raqaan xub'ano.

Maj säq. Are wa' katob'ik chi sib'ilaj k'ax xb'anik xa ju jun ri ch'ich' kikich'acha' ri kax xub'an ri kab'raqaan. Ri xok'ow pa ri San Pedro xa jun "xib'inik" pa cha ri xkaraq nik'aj winäq chik.

Jampa' xinwilo sib'ilaj e k'i ri winäq k'ax kiraqom pa ri tinamit xqamol qib' che ri kito'ik ruk' ri nutatab'al ri tat Ventura Quiacain, xqab'anala' jun ja ri ke'qaya wi ri winäq k'ax riraqom.

Alk'uwa'laxel, winäq, tob'anelab' xkiya atz'eyaq, xkimiq'isaj ja' rech kakamisax ri uchikopil täq ri k'ax, ke'kesaj ub'i cho ri q'ij, xe'chokon che pisb'al täq re ri k'ax.

Jampa' xok'ow ri nik'aj q'ij k'i chi ri kab'anik. Ko'k'ow pa ri lajuj re ri kak'al winäq tajan kilik In kinb'ek, kinpetik ruk' täq atz'eyaq tz'olom... ko kinta täq chukonib'al che ri kilik ri winäq k'ax kiraqom.

Jewa' ub'anom xqaj ri q'ij. Ri kaj rax xub'an kaqkoj xul chu we chi ma inwo'qinaq täj sib'ilaj inkosinaq xinb'ij che ri nutatab'al xinb'e jawi k'o wi jun ab' xinq'oyi' chupam. Xinq'oyi'k xintz'apij ri nub'oqwach ma suta xinworik... kinna' wib' in chaq'. Ri nujlom kosinaq xinwil nik'aj wachib'al xinna' chi kinch'ab'exik.

"...in jun alaj ali, jun aq'ab' xinq'oyi'k pa täq b'elejeb' ramaj re chaq'ab' alaj ma kakoj ta aloq. In ma kinkoj täj xa sutzij. In kinb'in cho ri taq'aj ronojel kaqopke'nik ri k'im ch'aqalik rumal wa' kaqopqotik. Tek'uri xel ri are'. Jun ixöq ma k'o ta u junab'. Kul chu we ri uwachib'al, ma wilon ta chi uwach. Xinuk'am ub'i ruk' xinteri' chirij. Utz kinna' wi wib', utz sib'ilaj utz ¿kita ucholaj? Xtzijon wuk' xub'ij chi k'o ri ruk'am chu we. Are jun "patan" xub'ij. In ma weta'm täj. Xub'ij chu we chi nutukel kin k'ama' chi kachokon che ri kikunaxik ri winäq sib'ilaj qastzij... 'jampa' in nak'al na jampa' k'ate' xink'ul'ik xinwichik'aj wa' wawa'. Aq'ab' xinwa'llijik xinxiw wib' xin wa'llijik xinb'ek che ri nilik. Xinch'ob' jawi kub'ij ri achik' ma naj ta che ri tinamit.

Xink'am ub'i ri nupera'j xinb'an nuq'ab' xinta cha re ri ajaw chi chinuto' xinb'e che ri utzukuxik ri "patan" jawi ri kinok'ow wi kich'ob'o' jawi chi, "xajunam ruk ri ach'ik'" xinopanik ma kinkoj täj. Xinel pa ja' xinxiw wib' nutukel, xinb'in cho wachaq, jun, keb', oxib' aqanaj... xinxi'nik xintzali cho wichocho.

Pa ri jun aq'ab' ri ri' utz ta ri waram xinb'ano. Jampa' xsaqarik xinb'an uwa ri wachijil xb'e pa uchak. Xinkolomaj wib' xinb'e chik xinopanik xinok che ri utzukuxik: sib'ilaj ru uchuq'ab' ri wanima xk'ujik "pa täq nik'aj q'ayes" kinta ri jun ch'awen kinutaqo.

Xinsala'b'aj nik'aj q'ayes...; chi la' K'owi!, chi la' jjunam ruk' ri achik! pisom pa jun säq su't xinchapo xinya pa ri nupo't xintali cho ja kinki'kotik.

Ri kikotemal chanim xk'isk ma weta'm täj jas kinb'ano "ruk' ri jun sipanik" xya' chuwe.

Xok'ow ri ramaj xinraq täq k'ax maweta'm täj jas che amaq'el kinq'och ri nub'aq jumul. Kinsa' atz'eyaq xintzaqik xin q'och ri keb' waqan.

Xinchakanik xinb'e chi ri nuch'at. Sib'ilaj k'ax xinwesaj ulo ri nusu't xenupam "ri patan" xinwok'uwisaj cho ri k'ax xinta nub'aqil xsolob'ik, xinraq nuchi' tek'un' xok'owik.

Pa ri jun aq'ab' ri ri' xinworik, aq'ab' xinwa'lijik, xinto'wib' ruk' ri waqan, xinb'irik. Kax xinkunik xinb'irik! xqaj ri waqan xtzalij ri b'aq pa ri uk'olib'al.

Xinkunik xin koj ri "ya'om chu we" chi' xk'ut wi chu we chi ri nuchak are wiqonik b'aq chi ke konojel ri winäq ka'jawanik je wa' kinjeq u to'ik ri nutinamit.

Wichanin 72 nujunab' in jun ixöq kachakunik. Xinmulij ri wal wachajil e wuqub' ri wal. Ko'k'ow chi ulaj re ukab' winäq ri numam e k'olik. Ruk' wawa nuchaq sib'ilaj ri winäq e nuto'om ke'pe Retalhuleu, San Marcos, Nab'ajul pachin ta ne' kinto'o chi naturalib' chi musib'.

Ruk' ri axero'n kaqato' qib'. Are' jun winäq niim ucholaj, kuya nuna'oj Are' kub'ij chu we chi wa nuchak are ri ajaw wa' yowinaq wa' wa jun chak yo'm wa' chu we kintob'ik ruk' ronojel wanima.

Ri ali Xu'an, kemenel re achik' jas täq re k'aslemal

Juana Riz

Pa uwi' ri juyub' re Pa Mak'a' kaka'y, jun chaq'ab', konojel ri ch'umil ri ik' nojinaq. Pa ri tinamit Zacualpa, ri tyox säq nirm raqan, ke' pa uxkut ri Quiche.

Cho ri rachoch ri Tat Manuel García ri nan Petrona Hernández Sib'ilaj ri ki'kotemal in inlaj kalk'uwa'l, ru'b'i' xkikojo Ali Xu'an, utz xk'ujik koq'ik ku ta uwa.

Are q'ij kajib' Aj, jun "*utzalaj q'ij*" pa ri Tz'ol q'ij k'iche'. Kab'ixik chi jachin ri xkuji' wa' pa wa jun q'ij wawa' jun winäq sib'ilaj utz ri uk'aslemal, chi kak'asi' k'ya'laj junab' ku'to' ri uwinaq.

Jampa' xsaqarik xe'b'e Zacualpa xintewachu'xik. Ri chiköp sib'ilaj utz ri b'ix xkib'ano jampa' xojok'ow pa täq ri b'e; xinkito' xine'kiya cho ri ajaw chikaj.

Jampa' xink'iyik xintob' che ri ub'anik wa ri nunan ri keb' wachalal, xuquje' xintob' che ri sak'ajaxik ri qachoch. Aq'ab' kelub'i ri nutat che ri ub'anik ri chak ruk' ri uchokonisa'n, kuk'am ub'i ri uwa qab'anom.

Jampa' ya aq'inaq chi ri q'ij kejelub'i cho täq ri ja pa ri kem. In wajxaqib' nujunab' kinkub'i' che ri kilik ri wachalal, are' kinkitijoj che ri ukemik su't, xaq'ap, pasaj, pisb'al täq jolomaj.

Chu we ri in jun etz'anem wa'. Sib'ilaj utz kinwil wi wa' wa jun chak. Kinim ri b'atz kub'an jun puchum kub'an juk'olaj —pacha jun —ruk' jun surusik b'atz' ta'qital kusol ri b'atz nuchapon ruk' jun nuq'ab' chik. Sib'ilaj kintzej ri silob'em kub'an ri chapol b'atz' —kul chu we ri kikib'an ri kej pa täq ri nimaq'ij.

Jun b'eq'ij ri nutat xub'ij chu we chi chin wila ri chij, chinyuquj:
 —*Ali Xwan —xub'ij ri nutat —at nīm chik kinwaj ka'yuq'uj ri chij.*
 —*Utz, tat —xinha'.*

Ri kojoni are utz pa ri qak'aslemal oj mayib'. Xinjeq ri jun chak —kink'am ub'i ri nukemeb'al pa täq ri yuq'— kinkemenik ri chij ke'wa'katik— Ri chij kinyuquj kintzijon kuk', xuquje' xinkojkib'i'.

Xinb'an ta ri nuchak in inla'j xintob'ik che ri kaqatijo, kinwilij ri chij xuquje' kinb'ana ri nukem.

Chi ox ox ik' oj ruk' ri nutat kaqaqupij ri kismal ri chij, kintob' che ri uximik ri kaqan. Tek'uri' ri are' kaqupinik: Ruk' jun niim tujerix kuqupij ri kismal ri chij— laj tol kub'an chi ke — no'jimal kub'an chi kech k'u ma ki ki raq la k'ax ri awaj.

Keqesaj kuya' laj chikach ri lana tz'il, qonojel kojbe' chi nima' che ri uch'ajik keqesaj ri tz'il, mes uraqom, xuquje' ri uxepuyil ri chij rak'am; naj kab'an wa' wa jun chak wawa', xa su rajawaxik wi kab'anik we wan kab'anik ma utz kel ri b'atz', ma kub'e täj.

Xink'yik, sib'ilaj ri nuchak kinwaj kinraq nik'aj chak chik. Jun q'ij xopan ri numan wuk', are' xuquje' ku'yuo'uj chij, xub'ij chu we.

—*Utz awach ali Xu'an ¿jas ri ab'anom nunan?*

—*Utz, tat, k'u ri lal, ¿le utz wach la? —xintzaliy uwa ri utzij.*

—*Ali kin ta jun toq'ob' cha we —xcha ri numam chu we.*

—*Chab'ij la tat.*

—*K'o kinb'ana na pa tinamit, kinwaj we ta ka'wil wa nuchij, b'eq'ij ka'kojo kanoq pa ki jul.*

Xinya jun uchi' ri numam jampa' xb'ek no'jimal xb'ek.

Xok'ow ri jun q'ij. Xinyakan ri uchin ri numam. Xb'e ri q'ij chu we. Ri numam maja' kopanik xinb'e nutukel choja e wuk'an ri nuchij.

Xqaj ri q'ij xa jub'iq chik q'alaj ri q'ij no'jimal xoj b'e kuk' ri nuchij, k'ate'q xinta chi k'o kasolob' pa täq ri q'ayes xinxiw wib' "*xinchomaj wa ne are ri Q'ab'atz'um*" utzijom ri nutat chuwe chi k'o unawal ri juyub' chi ku jaluj tz'i, utiw, chij ku'xib'ij ajuyo'ab'. Kab'ixik chi wa' are kaminaqib' e kaminaq pa makaj ma kakaj täj kikiyakan wa uwa ulew. Xinchomaj ma kinxiw ta wib, chaniim xinb'inik xinch'ay ri ulew ch'ay ruk' ri wasi'ar ri q'ayes xintzaqik. Xinwa'lijik tek'uri' xinb'inik.

Xink'utu chi k'o nuchuo'ab'. Jampa' xintzijo che ri nutat, xinumatzej xub'ij chi utz ri xinb'ano.

Xok'ow ri ramaj xinok che ri ub'anik täq nimaq täq kem: po't, pera'j, sib'ilaj k'ax täq ri ub'anik wa' kinxin cho täq ri che' tek'uri' ruk' jun patan kinxim xenupam ruk' jun patan k'ax ri utak'ab'anik wa kem rech k'u wa kasolob' täj.

K'ax xin raq che ri ub'anik wa' wa chak che täq ri uk'ulajib' re täq ri b'atz che täq ri ub'anik ri retz'ab'a'lil ri kem k'i ri qas täq xin ya pa ri nujolom.

Xink'iyik xink'ulik. Ri nutat xinuya che jun ala, xasu jewi kab'an quk', ri ala ralk'uwa'l jun tata' kuch'ob' uwach ri are'. Ri ala ub'i' a Xu'an oj keb' xqakojo jas ri xkib'ij ri qanan qatat. Xkik'am kib' ri keb' ja winäq re ri ala, we ri in.

Xqayak ri qachoch pa ri juyub' ub'i' chi waq'al, chi la' ri ke'l wi ri qanan qatat. Xe'k'uki job' qalk'u wa' lali Mary, ali Toma's, ali Petro'n a koy, a San. Xink'ut chi kiwach ri wal ri qatzij, ri qab'antajik, ri no'jib'al ri chak. Rech k'u kiki jeq ri kik'aslemal ri are': xink'ut chi kiwach chi are' e aj re ri juyub'.

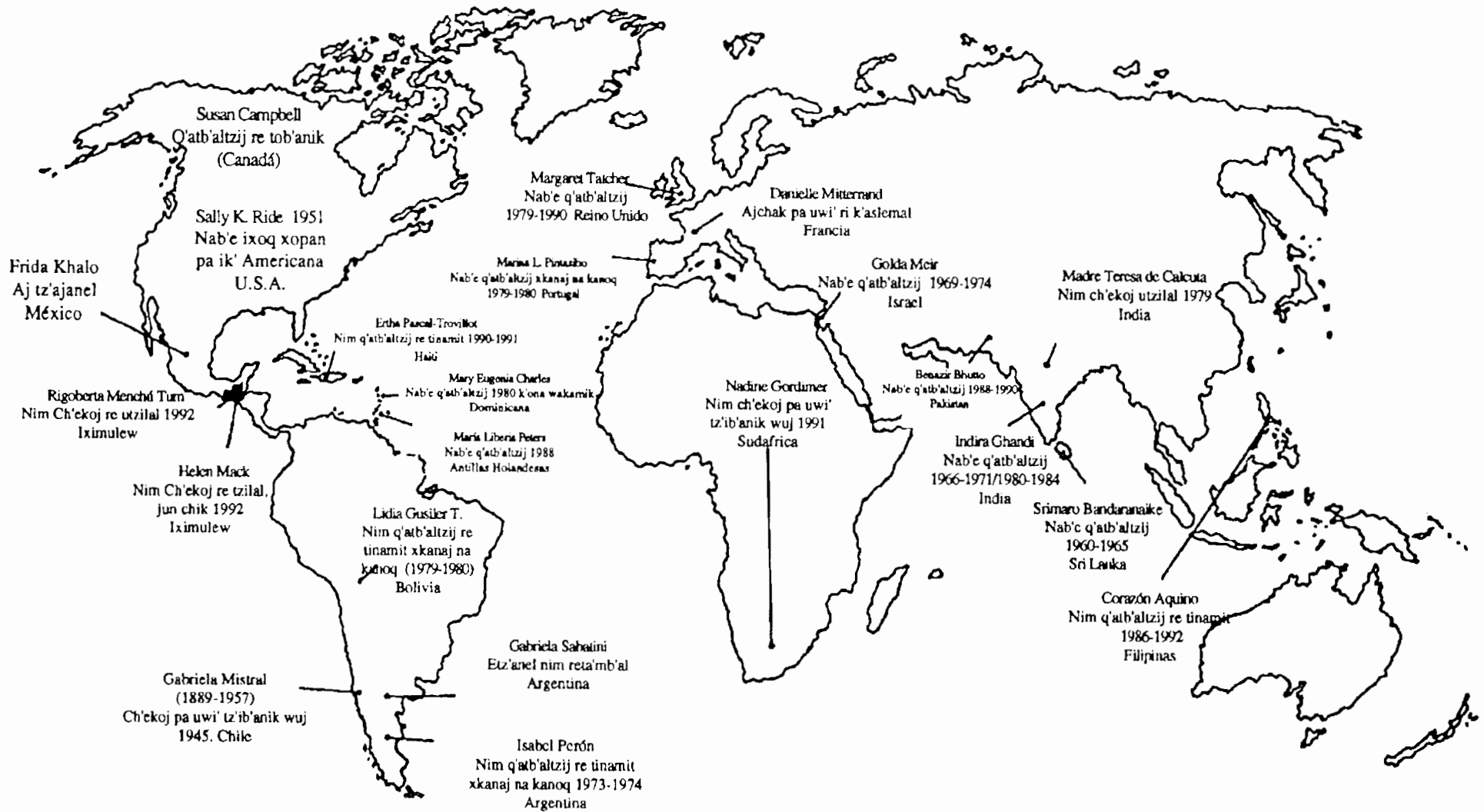
Xo'kow ri junab' xoj q'ax pa ri juyub' ub'i' waq'al, tunaja'— chunaqaj ri tinamit.

Ri qanan qatat chi la' kikichukuj ri ub'anik täq chikach, xot. Jampa' xoj q'ax chi' xo'panik xine'kich'ab'ej.

Xe'qak'ulaj, koj chukun wi che täq ri qakem are' xkaj kikiraq ri qachak ri uwa ri ja je k'o tijob'al re kem xqakut ri ub'anik ri kem chi kiwach.

Kamik konojel ri ixoqib' ke'kemenik rumal wa' k'i k'as na ri po't re Zacualpa. Ri po't b'anom ruk' ri qaq'ab' ma xuta' rutzil ri rajil, kinchomaj chi nïm ri rutzilal chi kuya ri ki'kotemal pa ri jun ja winäq.

Wichanim 60 nujunab' inkul pa wa raqan ja chu xe' jun mu'j, in pachalik, makinch'aw täj ruk' ri nuq'ab' kinya ri utzilal ri k'aslemal che ri uwa ulew ri nutinamit.

Jun wuj chik 7

**UB'ANIK RI KITIJONIK RI ALITOM, RI UB'ANTAJIK JAMPA'
KUK'IS RI UTIJONIK**

Rilik uq'ij ri ri q'atb'ältzij re tijob'äl pa uwi' ri utijonik ri ali xchaw pa uwi nik'aj chak utz kab'anik. *"Ub'ixik jastaq kab'anik rech ri utijonik ri ali"* 1993 - 1998.

1. Kab'ixik ri utzib'anik, ri uk'olik ri ak'al ali pa ri tijoba'l rech k'u katob' che ri k'astajanik na'oj re ri jun ja winäq, re ri tinamit, ri nīm lximulew.
2. Kak'ut chuwach ri ak'al jas täq kachakon chech. Xuquje' katzukux ri k'utb'äl kokik chi utz rech k'u utz ri na'oj kuräq ri ak'al.
3. Kab'ix chi ke ri nan tat ri rutzil ri tijob'äl chi ke ri ak'alab'.
4. Kab'ixik chi ke konojel ri winäq ri ke' chakun pa kiwi ri winäq chi che'tob'oq chi ri ali kok pa tijob'äl.

Xuquje' wa wuj ruk'am jun wuj jawi kub'ij jas ri nilitajik ri ali jampa' kok pa ri tijob'äl, xuquje kilik jas täq ri kak'ut che. Tek'uri' jampa' kuk'iso 4 - 6 junab' re tijob'äl re ri ali kakunik kub'ano:

- - *"Ka chomanik, kub'ij, kub'ano jas ri karaj ri are'"*
- - *"Are' kachomanik jas ri karaj"*
- - *"Kuna', kub'ij chi karaj kak'iyik"*
- - *"Konojel chak kab'anik, xuquje' ri are' katob'ik"*
- - *"Kuraq nik'aj no'jib'äl chik"*
- - *"Katak'i' chuwach nikaj jas täq chik"*
- - *"Kuq'axaj utzilal uraqom pa ri rachoch ri utinamit"*
- - *"Kuto' rib' "*
- - *"Sib'ilaj kaki'kotik kachakunik"*
- - *"Katob'ik pa ri rachoch pa ri uchak pa ri utinamit" ⁹*

Wa uchoj milal qach'ab'äl ri ajtjijonel **"Pakiwi'ri alitomab"**
jun chi ke ri chak tajan kub'an ri Q'atb'ältzij re Tjionik rech k'u ri laj
täq alitomab'ke'b'e pa ri tijob'äl, xuquje' ri tob'anik kuya'o weta ko'k'
ta kajib', job' junab' pa ri tijob'äl. Ri rak'am ula wa wuj are täq:

- Wuj *"Ri kik'aslemal ri ali Ma't ali Ro's"*
- Tzijonik *"Ri tjionik qech qonojel"*
- Uxaq wuj chak 1 *"Jun q'ij pa ri uk'aslemal ri jun ali"*
- Uxaq wuj chak 2 *"Jun q'ij pa ri uk'aslemal ri jun ixöq"*
- Laj täq tzijonik:

*"Uq'ab' ri ajchak kub'ixoj ri utinamit,
Otonila Damián"*

*"Ri ajkunanel ri ri li'an täq ulew re ri
Petén, Trinidad Jomá"*

*"Ri xub'an jun patan pa uwi ri utinamit,
Jesús Quiacain"*

*"Ri ali Xu'an, kemenel re achik' jas täq
re k'aslemal, Juana Riz"*

Ri nik'aj wuj chik ke'lik kab'anik ruk' ri kitob'anik ri ajtjijonelab'
konojel re wa nïm qatinamit.